पंचमुख २ से ३

एवं प्रार्थितः सन् भगवानुवाच पश्य मे इति शतशः इत्यादिना अनंतानीत्युक्तं नानावर्णानि नानाकृतीनि च ५ दिव्यानि तान्येवाह पश्यादित्यानिति अदृष्टपूर्वाणि आश्चर्याणि अद्भुतानि चतुर्मुखवेषणमुखादीनि ६ हे गुडाकेश जितनिद्र मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवेन लोमप्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं समस्तं जगत् पश्य पश्चान्मतस्त्र तीतमनागतं विभक्तष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्सर्वमिह पश्य ७ यत्तूक्तं मममेपरितछकंमयाद्रष्टुमिति शक्यं शक्तोसि परविकरणाक्षमस्य चक्षुषः अनेन प्राकृतेन

तन्नाहं नास्तिति १

श्रीभगवानुवाच पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५ पश्यादित्यान् वसून् रुद्रा नश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ९

दिव्यममप्राकृतं ऐश्वर्यं ईश्वरसंबंधिनं योगं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यं ८ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् स च दृष्ट्वा तिं स यादविशेषा भा वं ते विज्ञापितवानिति इमं वृत्तांतं एवमुक्तो सारिषम्दिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच एवमुक्त्वेति ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानंतरं राजन् हे धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगश्चरश्चेति विग्रहः महतो योगस्येश्वरः परमं दिव्यं ऐश्वरं मायासंबंधि न तु मायातीतं दर्शयामास ९

तं देवदर्शं विशिनष्टि द्वाभ्याम् अनेकेत्यादिना अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तत् अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि अद्भुतानि दर्शनानि यस्मिन् तं अने
काद्भुतदर्शनं दिव्यानि अनेकानि आभरणानि यस्य तं दिव्यानि उद्यतानि आयुधानि यस्य तं विस्मितः ताम् स्वमिति पूर्वोक्तम् एकत्वेन दृश्यत्वेन देवं सर्वविश्वतोमुखं सर्वतोमुखं
परमेशः अनंतमूर्तिः परिच्छेदरहितं ११ दिवि अंतरिक्षे भास्करसहस्रस्य भासः दीप्तिः अभूता यदि स्यात् तदा भवतस्यामिर शंसति उभो यदि द्युपदिर पथक
महात्मनः १२ ईदृकं रूपं जगत्कृत्स्नं पश्यति पार्थ इत्युक्तं भगवता तदपश्यदित्याह तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तम् अनेकधा नवधा सुसृष्टं ते तिर्यगादि
रूपेण तद्देवस्य तदात्मा भूत्वा तिर्यक् शरीरं तं सम्यगवकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत् एकस्थं एकावयवस्थं अपश्यत् यदा भगवतस्त्वं तु मुखं दर्शितवान्

गिता २

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १० दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखं ११ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा १३ एकत्रिंशमशीतमम ॥४४॥ रामजयः ॥

पा

तेन अर्जुनेन लब्धपदे सति क्रमशः तदीयाव यथा नउत्क्रामुमिति वा परतो विचितं क्षिपेत तत्रापि लब्धापदे तस्मिन् तदपि सत्का विश्वरूपमा
ह इति दिव्यं चक्षुरपि परं सत्यं तामार्दितम नए वमनो से दृश्च चक्षुः सतेने वनव सुधा मनसू तानूकामा मृशयन स्मरति क्रतेः कामानविष
यान स्तान सदा इंकाशाख सगुणा ब्रह्म गतानिति क्रतिपद्यो रथः यथोक्तं श्रीभगवतेतत्र [illegible] लब्धपदं विनमाकृष्य कत्र धारया
तन्नामनिविंत्ये पद्मयं सुस्मितं भावयेन्मु [illegible] रांत्र लब्धंपदं विनमाकृष्य व्योम्नि धारयेत तच्च सत्कामतारोहन किंचिदपि चिंतन [illegible] येदितितत्र

गी०
१३६

हृष्टरोमा रोमांचितगात्रः १४ देवान् अस्मादादीन् भूतविशेषाः चतुर्विधाः जरायुजाद्यस्य तेषां संघान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं श्री ईशं ईशितारं कमलासनस्थमिमनेन सूर्यदर्शनमुक्तं उरगान् पातालस्थान् अनंतादीन् दिव्यान् केलासादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् एतेन स्थविहितदर्शनमुक्तं १५ अनेके अनंताः बाहवः उदराणि वक्त्राणि चक्षूंषि यस्मिन् तं अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतः चतुर्दिक्षु उपर्यधश्च अनंतमपरिछिन्नं रूपमस्य तं अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वाद्युतवाधंते

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत १४ अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपं नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं १६ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १७

रेशिकोनस्तरसर्थः १६ किरीटगदाचक्रधारिणं तेजोराशिं समंतात् दीप्तं दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समंतात् सर्वतो ये दीप्ताः अनलाः अर्काश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमिमेकं परं अतएवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्यं परिछेदं १७ रामजी रामजी राम: ४८ ४४ गी० १३६

एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमवैमीति वदन्नमेयत्वमेव विवृणोति त्वमेव परमं अक्षरं स्थूलादिलक्षणं अक्षरं परमं ब्रह्म सत्यमणुक्तं निष्कलं ब्रह्म स तत्त्वमे
मेवासि एतत्सगुणरूपस्य निर्गुणात्मकं अतस्त्वमेव वेदितव्यं वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं न तु पाखण्डीयं सगुणब्रह्माधिपत्यमेव तथाहि त्वमस्येति विधानं लयस्थानं एतेन कारणात्त्वम्
कं अव्यक्तयः अव्ययः सदैकत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्ता रक्षिता सनातनं ब्रह्म ततः हिरण्यगर्भस्वरूपत्वमुक्तं सनातनश्चिरंतनो अनादिः पुरुषोऽन्तर्यामी आत्मा सोऽपि त्वमे
वेति मम मतः १८ ईश्वरः कालत्रयस्य आदिमध्यान्तहीनत्वात् अनादिमध्यान्तं दीप्तहुताशवक्त्रं यस्येति भास्वरं तत्त्वं व्यजते स तेजसा च तपन्तं ज्योतिषा स्वीयं विश्वरूपं त

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यमनंतबाहुं
शशिसूर्यनेत्रं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं १९ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रू
पमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

पंतं प्रकाशयंतं अनादित्वात् सर्वविशेषणाविशिष्टं विश्वं तपिकर्मीभूतं तापयंतं त्वां पश्यामीति रूपं पश्यामि नानाविचित्रपरस्थानीयं विश्वरूपं सकलं कारकात्म
कं द्यावापृथिव्योपेतं ज्योतिषा प्रकाशतेऽवत्वमसीति ज्ञानामीति भावः १९ एवं त्वयं स्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन्स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हे
महात्मन् इदं सर्वं त्वयाऽ एकेन दृश्यं द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं सर्वाः दिशश्च आशाः अतः सर्वं तव अद्भुतं उग्ररूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितं अतः परमि
दमुपसंहरेति अभिप्रायः २० २

थ्यामेवाह अमीहीति द्वियतः अमीत्वातां असुरसंघाः असुरांशाः दुर्योधनाद्यः त्वां पतंगाः पावकमिव अदृष्टप्रेरिता विशंति मरणाय सत्यर्थः केचिद्भीताः प्रांज
लयो अंजलयो गृह्णंतिस्तुवंति २१ किंचियेत्वस्वगृहीताः रुद्राद्ययस्तेपि विस्मिताः संतः सर्वे त्वां वीक्षंते तस्माद्रुद्रादित्या इति साध्याः विश्वेदेवगणा विश्वेऽश्विनौ रुद्रा
दिसवत् ऊष्मपाः पितरः गंधर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां संघाः समूहाः तएतेशेषं सर्वे २२ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह रूपमिति महत्

श्वे०

अमीहित्वांसुरसंघाविशंतिकेचिद्भीताः प्रांजलयोगृणंति स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंतित्वांस्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादं बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २३ नभस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रं
दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो २४

टी०

आदिमध्यांतहीनंहे महाबाहो तेवक्त्रकरालं महारूपं दृष्ट्वा लोकाव्यथितास्तथाहं चव्यथितइतियोजना २३ करालत्वमप्यंचमेनसव्यथामेवाहनभइतिनभ
स्पृशंव्योमव्यापियुगपल्लक्षणः कृतेननभस्पृशशब्दः कारांतः दीप्तं अग्निवज्ज्वलमानं व्यात्ताननं विस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः हिमत्यकंत्वा
दृष्ट्वा प्रव्यथितांतरात्मा प्रकर्षेणव्यथितचित्तः धृतिधैर्यंनविंदामि नलभे शमंशांतिंस्वास्थ्यंचनलभेविष्णोव्यापकभयानकत्वरात्कांतेरंशंसस्था‌ः मत्वेगंतुमशक्येतस्य

कालानलः प्रलयाग्निः तत्तुल्यानि भ्रमोस्म्यहं सुखदो भवेत्यर्थः २५ अमी त्वां विशंति सगि मश्लोकारयपद्यं व्यातेते भीष्मादयः कर्ममोगैः इति अमृयंभाव धृतराष्ट्रस्य पु-
त्राः पापिष्ठाः भगवंतं सर्वं त्रैलोक्यशरीरं विशंति पापानुरूपं तस्य पापपुण्यानन्छितान्नरकान्गच्छंतीति तत्र त्वां विशंतीसेवोक्तं भीष्मादयस्तु भक्ताः पुनः श्रीवासुदेवं सा

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां धृतराष्ट्र-
स्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्रा-
करालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २७ यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवं-
ति तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति २८ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशा-
य विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९

अप्रसक्तास्तद्भगवतो मुखं प्रविशंतीति विषमत्वातिरस्कारार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः विशंति भीष्मादयस्ते वक्त्राणि विशंतीति विभागदर्शनं युक्तमिति २७ द्वे एव मह-
दृष्टांतमाह यथेति तव वक्त्राणि विशंतीति संबंधः अभिविज्वलंति सर्वतः जाज्वल्यमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशंतीति सदृष्टांतमाह यथा प्रदीप्तमिति
२९ छमनीः४४॥ ::

पेक्षया पतंति तथा त्वं कर्तृणा वानि पन्वावशीष्टेनं तुमिच्छसे वेसा हल्लेलिह्यसे भूयो भूयो ॥ तिशयेन वास्वादयसि कीदृशस्त्वं समंतात् ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकानस्मदादीन् ग्रसमानः एवंवि
धेन त्वया पितवं तेजो न हीयते प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह तेजोभिरिति हे विष्णो व्यापनशील समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्य तव उग्राः स्फुरणशीला भासः दीप्तयः प्रतपंति तीव्र तापं जनयंतीत्यर्थः
स्पष्टः ३० एवं रौद्ररूपाकुलीभूतोर्जुनः भगवान्स्वरूपमिति विज्ञप्तुमाह आख्याहीति एवमुग्ररूपः क्रूरकर्मा भगवान् को सीत्याख्याहि अहमुको स्मीति कथय प्रसीद शां

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३० आख्याहि
मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ३१ श्रीभगवानुवाच कालोस्मि लोक
क्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३४ रामजी रामजी रामजी: ४४ ॥ ॥ ॥ ४४

तो भव त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि एवमर्जुनेन प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच काल इति हे अर्जुन संग्रामे लोकान्समाहर्तुं मुक्षि
तुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत्कालो नाम परमेश्वरोस्मि यस्मादेवं तस्मात्त्वामपि त्वां विनापि सर्वे न भविष्यंति के ते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः
पुरो भीष्माद्याः अवस्थितास्ते ३१ तस्मादिति यस्मात्त्वां विनाप्येते मरिष्यंति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय शेषं स्पष्टं ३२ ३३ रामजी रामजी: ४४ ॥ ॥ ॥

माव्यथिष्ठाः एते मया हताः कथं हंतुं शक्या इत्याकुलीभावं मा गाः इत्यर्थः जेतासि जेष्यसि सपत्नान् शत्रून् ३४ भगवता एवमुक्ते सति पश्चात्किं वृत्तमित्यपेक्षायां संज
य उवाच अत्र वक्तृतां तत्स्वितारिनाशे केनभवद्द्राक्षोत्कंपनं किरीटिनं तीरयंतीति सूच्यते सगद्गदं सभयहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कंठाकंपेन नमस्कृत्वा इति सगद्गदं यथा
भवति तथाह उक्त्वा तु भीतभीतः सन्नाहेति संबंधः अत्र आहेति परश्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव संबंधः न तु प्रणम्य
आहेति का तर्हि आहेति क्रियायाः गतिः नेयं क्रिया किं तु आहेति प्रसिद्ध्यर्थमध्याहार्यमित्यदोषः ३५ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच स्थाने इति हे हृषीकेश सर्वेंद्रियप्रव

१५१

द्रोणांच भीष्मंच जयद्रथंच कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् मयाहतांस्त्वंजहि माव्य[illegible]था युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४ संज
य उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५
अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव कीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ३६

र्तक अंतर्यामिन् तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यतीति यत् तत् स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे यत्तव प्रकीर्त्या नाम संकीर्तनेन जगत् अनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तं यत्तव
प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि संति दिशो द्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तं यच्च त्वां सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदायाः नमस्यंति तदपि स्थाने अत्र यं श्लोका
रामजी रामजी ॥ श्लोकप्रमंत्रशास्त्रे प्रसिद्धः स च नारायणाष्टाक्षरस्सुदर्शनास्त्रमंत्राभ्यां संजेय इति रहस्यं ३६

भी०
१३५

कुतोमांसिद्धसंघानमस्यंतिपतस्तेपिअहमेवब्रह्मांडशतानिस्रष्टुमर्हतीत्यतआह कस्मादितिहेमहात्मन्कस्माद्धेतोस्तेत्वांननमेरन्अपितुनमेरन्नेवहेतुः गरीयसे
तेपितुरप्यतिगुरुस्तथापितेऽतिशयितोगुरुस्तस्मैसर्थः कुतोममेवातिशयः तेषांममचसमानेपिमसलसंकल्पादौमतिअतआह ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यापिआदिकर्त्रे
पितामहायपंचमहाभूतसृष्टिद्वाराब्रह्मणोस्रष्टेत्यर्थः जगद्व्यापारवर्जंप्रकरणात्संनिहितत्वाच्चेतिमायेननित्यसिद्धस्यरस्यतवआज्ञायांतसर्वेपिविष्णुर्देवाभवं
तिनतुत्वसमास्तेअतएवत्वंहेअनंतहेदेवानांईशहेजगन्निवासजगतामालयभूतत्वंअक्षरंशुद्धंब्रह्मकोदृशंअक्षरंसतत्सच्चाऽसच्चसदसत्ताभ्यांपरंचमस्म

ओ २

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ३७ त्वमादिदेवःपुरुषःपुरा
णस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं वेत्तासिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च
नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ३९

त्परंकार्यकारणातीतंशुद्धमप्यतीतंचेतित्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपिस्तौतित्वमितिआदिदेवोजगतःस्रष्टृत्वात्पुरुषःसर्वेषुशरीरेषुशायीपुराणःशरीरनाशादिनाप्यविकृ
नश्यन्नविश्वस्यास्यत्वंपरंनिधानंनिक्षिप्यतेतस्मिन्नितिलयस्थानंकिंसाक्ष्यानांजडानांप्रकृतिंवारयति वेत्ताज्ञाताचवेद्यंदृश्यंचत्वमेवपरंचयत्तत्त्वंवेद्याधामअमृतधामचैतन्यं
याविश्वंततंव्याप्तंसमस्तात्मस्फूर्त्याहेअनंतरूपत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेनस्तौतिवायुरितिप्रजापतिर्दक्षादिःचतुर्मुखोब्रह्मपितामहःचतुर्मु

गी०
१३५

हे अनंतवीर्य यतः सर्वं समाप्नोषि एकोऽप्यात्मा वेन समंतात्व्याप्नोषि ततो हेतोः सर्व इति तव नाम पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ मध्येपि ते नमोऽस्तु ४० एवं
स्तुत्वा स्वापराधान् क्षमापयते सखेतीति अयं मम सखेति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षाविष्करणपूर्वकं यत् मया उक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति तथा पुनः मूढधिया कृतं उक्तं तव
इदं एवंविधं महिमानं माहात्म्यं अजानता कराविततम मा तत्वित्तविरूपातकरा चित्तरापेन स्नेहेन वा ४१ तथा यच्च अवहासार्थं विहारादिषु असत्कृतोसि परिभूतो

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ४० सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे
कृष्ण हे यादव हे सखेति अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ४१ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि
विहारशय्यासनभोजनेषु एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ४२ पिता
सि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ४३ ४४ ॥

सि एको वा सखीनां वियोगकाले वा तत्समक्षं वा असत्कृतोसि तत्क्षामये यतस्त्वं अप्रमेयोऽचिंत्यप्रभावः करुणापरः यतः शत्रुभ्योपि शिशुपालादिभ्यः उ
त्तमां गतिं दत्तवानसीत्यर्थः ४२ अप्रमेयत्वमेवाह पितासीति यतस्त्वमस्माकं पितासि अतोऽस्माभिः शिशुभिः कृतापराधास्त्वया क्षंतव्या एवेति भावः ४३
रामजी रामजी ४४ रामजी ॥

अदृष्टपूर्वं तव रूपं २

भो०
५०

एतद्देवाहं तस्मादिति यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ भूमौ धृत्वा त्वां प्रसादये ईड्यं स्तुत्यं संस्पृष्ट ममाग ४४ एवं स्तुत्वा तोषितं प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति हे देव कराल विश्वरूपं पूर्वं न दृष्टं ताहृशं त्वं दृष्ट्वा हृषित उत्फुल्लोस्मि तथापि विकरालरूपदर्शनेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितं अतस्तदेव धारणा विषयं तं रूपं मम दर्शय ॥ ४५ तदेव रूपमाह किरीटिनमिति एतेन च अर्जुनस्य चक्रगदा किरीटिं चतुर्भुजं भवतो रूपं धारणा विषय इति दर्शितं हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते स

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ४४ अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ४७

हस्रबाहुत्वादिकं उपसंहृत्य तेनैव रूपेण भव मे दीप्त भव ४६ एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं हृष्टवान् श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन प्रसन्नेन मया तवेदं परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात् स्वसामर्थ्यात्कारणात् यानि तु तवैतद्दर्शने नाधिकारोस्तितथापि च मयानुकंपया तवाधिकारस्तदर्शितं तेजोमयं दिव्यरूपं विश्वं
विश्वात्मकं आद्यं अनादि अनंतं च यद्रूपं तद्दर्शितं ४७ रामजी राम:

राम०
५०

योगैकगम्यं एतत्कीदृशं तु प्राप्तमित्याह न वेदेति वेदानां यज्ञानां च अध्ययनैः अधिगमैः न च दानैः न च क्रियाभिः स्मार्ताभिः श्रौताभिः पूर्तादिभिर्वा उग्रैः [illegible]भिः
तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः न लोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः [illegible] नृलोके न कुरुप्रवीर ४८ इदमत्युग्रं भयङ्करं दर्शनं रूपं दृष्ट्वापि च व्यथसे तर्हि तदुपसंह
रामीत्यभिप्रायेणाह मा ते व्यथेति मम इदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथा मा भूत् इति शेषः विमूढभावो मोहश्च ते मा भूत् व्यपेतभीः निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वं भू

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ४८ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
दर्शयामास भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं
जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ५१

त्वा तदेव यत्त्वया द्रष्टुं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इतीति वासुदेवः अर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथा
स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनः दर्शयामास पद्मर्जुनेन प्रार्थितं च चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तद्दर्शितम् [illegible] तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्य
वपुः मनुष्यदेहो भूत्वा भीतमेनं आश्वासयामास च ५० ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेति सचेताः अव्याकुलः प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृत्तोऽस्मि

अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनं कांक्षंत एव न तु लभंते ५२ नाहमिति नैव दृश्य ज्ञाध्ययनैर्दानेन
क्रतुःवा यं पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्याति दौर्लभ्यप्रख्यापनाय स्पष्टार्थश्च श्लोकः ५३ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वमत आह भक्त्येति भक्त्या आराधनेन अनन्यया अव्यभिचारितया
अहं रूपं यस्य सः अहमेवंविधो ज्ञातुं शक्यः त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः द्रष्टुं ध्यानतः तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यः तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानतः हे परंतप अज्ञानशत्रुं ता
पयतीति परंतप ५४ शास्त्रसर्वस्वसंग्रहमाह मत्कर्मकृदिति मदर्थमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमो निःश्रेयसः प्राप्यो यस्येति मत्परमः एतेन कृत्स्नः

श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ५२ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया श
क्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५३ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्प
रमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं ११ रामजी रामजी राम:

कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वंपदार्थशोधक उक्तः मद्भक्तः आराधनकृदिति उपासनाकाण्डार्थसंग्रहः संगवर्जित इत्यनेन एकान्ते भगवद्ध्याननिष्ठः मुमुक्षुः निवृ
र इति विश्वं भगवदात्मना पश्यन् विरक्तं अमध्याभेदबुद्ध्या त्यागनिर्वैरत्वासम्भवात् एवंभूतो यः स मामेति तत्त्वमस्यादिलक्ष्यार्थभूतं ब्रह्म ज्ञानेन एकघनं एति मामो इति भ्रमस्या
भेदेन द्वेषी दृढविशुद्धं ब्रह्मज्ञानं लभते तत्ज्ञातुं न शक्नोतीति भावः ५५ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे ११ रामजी ॥ ११

स्वमहमारभ्य तावता ग्रंथेन तत्त्वं पदार्थो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडं च समाप्य पिच्छ श्रिहार्थतः माधानेन तत्त्वस्य लक्षणमर्थं तद्धि दां
स्वगुणानिर्चयस्याते शवृत्तस्य लौकिकवधनमारेणात तत्सर्वात्म्यैः सर्वोपासनादिकं भयं अतो तत्राप्युधाप्यातेमत्कर्म मत्कर्मत्तरम इत्यादिना सभजनमुक्तं
तत्र च तद्धार्थः किं सगुणमुत निर्गुणं ब्रह्म अपत्रापि अस्मच्छ्रेयस्पूर्वं मया गरशा नातसंदिहानः पृच्छति एवमिति एवमित्स्य व्याहितं मत्कर्मकृदित्यादिनाय
क्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ताः नित्यं समाहितचित्ताः भक्ताः सगुणं त्वां ये पर्युपासते ये चापि अक्षरं अव्यक्तं स्थूलादि लक्षणं गुणाय

५१

अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १
श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २

गायत्र्युपासते तेषां मध्ये योगवित्तमाः के कतरे इत्यर्थः निर्गुणस्पृशः मायत्वात्तेन श्रेष्ठत्वस्य वपनं सगुणप्राप्तिरूपं च शावृत्ता दर्शयन् श्रीभगवानुवाच म
मय्यीति मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा ये मां नित्ययुक्ताः सन्तः उपासते तेषां परमेश्वरमुपासते चित्तं यतिश्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या परया सात्विक्या च
वस्यंपरमात्मा यमाराधिता सम्यक् सोपि प्रतीसर्वनिश्चयस्य याम्य द्वयाउपेताः तेषामम मतानी त्वात्तेवप्रेम तमितिसु निन मात्मते नेवश्यते मृत्वे
पिक्षा द्रयाप्रकृपानवत्तः सर्वे तस्य युक्ततमा मताः २

श्री०
१५२

तेल३

एवमुपासकान्स्तुत्वा अव्यक्तविदांज्ञानिनांतैर्लभ्यंमोक्षंचेपराह्येत्विति द्वाभ्यां सगुणोद्देशस्यरूपाणि: अक्षरं एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणा अभिवदंत्य स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्यासर्वधर्मशून्यंनिरूपितं अतएवानिर्देश्यंनिर्देष्टुमशक्यंवाचा अव्यक्तंचक्षुराद्यगोचरत्वात् इदंतद्विषयस्याग्रह: तथाश्रुतिः यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ब्रह्मरूपेणोवा अनेनमार्गेणतत्वंदर्शयति पर्युपासते उपासकोपरोक्षापासतेउपासनमिह अनात्मनाम दर्शनमेवप्रयोजकं अनात्मदर्शीनैनेवपरात्मानमुपास्महइतितत्वंविविच्यस्वरूपमकसस्तत्वेकिमानमत आहसर्वत्रगमितिसत्तारूपेणस्फुरणरूपेणचसर्वत्रगतंयत्सर्वपासर्वसत्तावद्भवतिकथंतस्यासत्वंवाच्यमितिभाव: नचैवंतर्हिकिंकामिमतंसत्तासामान्यमुक्तंस्यात्तद्विधः सत्ता...तिसर्वत्रानुगतंदृश्यतेइत्याशंक्याह अचिंत्यमितिसत्तासा

येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवं ३

मान्यंहिमित्यस्यंतदपिब्रह्मसत्तानुविधेयतात्मानंलभतेनस्वत: सिद्धंसामान्यंतज्जाति: सतीघटत्वंभातिप्रसयातस्यसामान्यस्यस्वदितिप्रत्ययागोचरत्वेतुतस्याअसत्वापत्त्याप्रत्यक्षत्वमेवनस्यात्तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतंब्रह्मरूपपारिहीनत्वात्किंत्वपितुमशक्यंहेतत्प्रमाणगतत्वेनप्रसंगगोचरत्वमितिसर्व्यं: ननुसत्वरितिमिसपस्यानन्याप्युपपत्तेःसत्तासामान्यवादिनंप्रतितेनाधिष्ठानभूतंब्रह्मननाव्यपितुंशक्यमत आहकूटस्थमितिवस्तुतोसत्यपिसत्त्वादभासमानंकूटंयथाकूटकार्षापणांकूटत्वेतितद्वत्कूटं अहंकार: प्रतीयमानोअमेरत्नभासमानेनेमतिकरणविकल्पतत्प्रायस्थिरेनकरणविकल्पितमतत्रमिथ्याकल्पितं यथाऽरज्जुरगस्तथाचापमहंकारोमिथ्यात्वात्कूटस्थज्ञ: अधितिष्ठतितज्ज्ञानकत्वेनतिकूटस्थचेतनं अहमनुभवेहिअहंकारोदृश्यतया

राम०
१५२

~~भातितद्वात्मकं चेतनं स्वप्रत्येदिश्य इंको दे स्वतया~~ भातितद्वात्मकं स्वे चेतनं ततोम तपृथाघटभासको घटादमस्तद्दूतएतेन

निसापरोक्तत्वं स्वरूपाः साक्षितेन च इत्य नु भवस्यात्मविषये तोहमर्थ एवात्मा न ततो नदस्तो साशंक्याह अचलमिति अहमर्थो हि स

विपरिणामी अविभावृत्तिराभावडोल [illegible] आतश्चंचलः आत्मा तु न तथा [illegible] तस्य तथात्वे निर्मोक्षापत्तेः वद्धो [illegible] घत

दुःखादिधर्मिणश्चसंतिकर्तुः स्वनाशस्य मोक्षस्य धर्मे नाशमुक्तेरेण संभवात घटे याषद्रूप नाशस्तद्वत् नात आत्मन स्तिरोभा

वे चक्र्रारांश्चप्रसंगात तस्युमावपि तच्चस्य मुखा ज्ञानसाक्षि तेन मूर्तिविसस्तस्वरूपवार्तामस्ति अन्यथा स्मुमेस्थितस्य मुखा स्मिति

परामर्शायोगात ननु सुषुप्तौ सन्न पि आत्मा नप्रकाशते तस्य काशकस्य मनः यौसंगस्याभावात् कोलोआप्रियमाणं हि कारणं

क्रियां साधयति न च सुषुप्तौ करणव्यापारोस्ति तस्मात्स्वतएवास्तस्पैवात्मा सुषुप्तौ [illegible] ज्ञानादिगुणहीनो [illegible] इत्याशंक्याह ध्रुव

मिति न तस्यात्मा किं सत्तामात्रेण यस्कांतवत्करणानि प्रवर्तयति तद्व्यापारादि वृष्टेः सन्ननाघः दृष्टापत्तेः तन्मते च आत्मनेः

कर्तृत्वासिद्धेः नांसः अतिस्मलापत्तेः व्यापारोहि स्पंदः सच परिच्छिन्नस्य वस्तुनस्तेन विभोः विभुत्वाहानेश्चाणत्वा नभ्युपगमात मध्य

मपरिमाणस्य घटादिवदनित्यतापत्तिः तस्माद्ध्रुवं अनन्तुतस्य भावमक्रमितोर्थः ३

स्प३

स्वमत्म५

प्रकाशमानोसि३

गी०
५३

एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयमिति तत्राह संनियम्येति सर्वे काले सर्वदा एतेन ध्यानस्य नैरंतर्यमुक्तं इंद्रियग्रामं सम्मनस्कानि इंद्रियाणि संनियम्य एकीभावेनात्मनि निवेशं कृत्वा सकारणे प्रविलाप्येत्यर्थः समा चोत्कर्षहीना बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयो ये भवंति ते पि मामेव निर्विकल्पं परंब्रह्म पराकाष्ठां प्राप्नुवंति श्रुतिश्च यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति सर्वभूतहिते रता इत्यनेन सर्वभूतद्रवत्वेन सर्वभूताभयप्रदानेन संन्यासोपि ध्यानांगमिति विधीयते ४ अथ मार्गभेदेः प्राप्यत्वमाह क्लेश इति यद्यपि सगुणाधिदामधिकः क्लेशो स्येव तथापि तेषामालंबना ध्यायंति सोपानरोहक्रमेण पराकाष्ठां प्रविशंति येषां तु निरालंबध्यानं आकाशपुष्पसमं तेषां निर्विषये चेतः स्थिरीकरणे धिकारतः क्लेश इति तत्र क्रमिकध्यानस्य योगः शुद्धचिन्मात्रविषयप्रमायया अवश्यं तत्रत्य केवलमातिवाहिकं क्लेशतेनैव आधिभौतिकमध्यस्थं पयो तं च सि चिन्न आतिवाहिकरणायंत्वाईशस्विन्नं देहकः आधिभौतिक यावद्धारणा हीतच्चिरभावनादिति श्रुतिक्रमपा

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५

धारणा शीलत्व हृतिरष्टं देशांतयस्तभिमानिनमिस्रति गतिः सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूताकाशं तेन निर्दिष्टस्तत्रातिवाहिको यं क्लेशः प्रपंचः पुनः चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति स्वमनुस्यस्तत न चिरभावनानन्तमंगंधरथतकारिम्ये तोप तत्राधिभौतिकया स्थूलभूतमभवपाप्महीतदृति श्लोकार्थः एवं च यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जूरगः स्वयं शाम्यति तद्वदिह तद्भूता रज्जुरप्याविर्भवति तथा वस्तुतस्त्विह पामपि माधवादिरस्य तीव्राभ्यासमध्यस्थ तामेवाभिनिवेशेन चिरकालं यमेच सूक्ष्मेषु पश्यतस्तस्मात्भूतो मोक्षप्रांतिरो धीयते चेतन्यमाविर्भवति अत एव वाराणस्यः स्वाराज्ये साधं सामिरसमायेन बहिरंतीति सर्वेनोपाख्यायते

एवं चेत्तस्या मूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेति सम्मतिमेवात्यादरेण पश्यन्तस्यास्तत्त्वं विश्वरूपमवगच्छति यदपश्यद्यशोदा वासुदेव
देहे एवं देव वितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं भगवता योगभाष्यकारेण बादरायणेन ॥ ततोन्यत्परं प्रत्यक्षमिति तच्च श्रुतानुमानयो
र्योगजमिति स्थूलालंबनः समाधिर्वितर्कः विश्वरूपस्यापि अस्मितामात्रमवशिष्यते अस्मितायामपि सुखा
यां चितावध्यस्तत्वात्तस्यामपि समाहिते मनसि मैं हं वमनसास्मितातिरोधीयते शुद्धा चितिरेवावशिष्यते ते इति अव्य
क्तामक्ताः सोपानारोहक्रमेण परां काष्ठामतिपर्यंते ये तु अव्यक्तामक्ताः पक्षिवद कस्मादूर्ध्वपदमारूढ्वं तिते लयेन
विक्षेपे रागाच भ्रष्टं वाध्यंते लयमेव च करावित्समाधिं तेनाभ्युपगच्छंतीति तेषां पराभवसंभावनाप्यस्ति स तु उक्तं क्लेशोधिकतर
स्तेषामव्यक्तामक्तासक्तचेतसामिति हि यस्मात् अव्यक्तानिरालंबनागतिः यस्माभिः देहवद्भिः देहाभिमानिभिः दुःखं
यथा स्यात्तथाऽवाप्यते तेन तु मात्तुः खप्राप्यतेति भावः ५ एवमर्जुनप्रश्नेः ॥ ५४

गी०
१४४

नैवमव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिक्यमित्युक्तं तेषां मध्ये केवलमधिकतरस्तोतिकिंतु तेन साध्येनव्यक्तभावेनेन साध्यं कात्यं येति तु अव्यक्तं सर्वाणि नित्यानि मितिकर्त्तव्यानिकारैति निमम स्वमयमसराः अर्हमेवपरः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्पराः मध्यानपराणां अनन्येन नमेदर्शनेन अहमेव भगवान् वा सुरेश्वरः शिवएवेश्वरः हंसः इत्यनन्येनयोगेन ध्याने ध्यानेन मां ध्यायन्त उपासते तेषां ध्यानेन स्थैर्य लभते ६ तेषां ध्यायिनां नचिरात् शीघ्रमेवाहं समुद्धर्ता कर्त्तापतत्त्वमयि सगुणे विश्वरूपे आवेशितचेतसामयं विस्मृतः अक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परमं गन्तुमर्हा इति नाध्यक्तेः संतापमिति निवेष्टव्यमि

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ७ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ९ इति श्रीराममंत्रार्थाः

तिभावः ७ यस्मादेवं तस्मात्सगुणे एव विश्वरूपे [illegible] ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं आधत्स्व स्थापय मय्येव बुद्धिं कुर्वतीं बुद्धिं निवेशय तत् फलं च निवसिष्यसि [illegible] इति निश्चयेन मदात्मना मयि वासं करिष्यसि अत ऊर्ध्वं शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः ८ विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रति प्राह अथेति मयि स्थिरं विश्वरूपे अथ यदि चित्तं समाधातुं निवेशयितुं अचलं धारयितुं न शक्नोषि ततस्तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालंबने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं अभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणः तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपं प्राप्तुमिच्छ

राम०
१४४

अभ्यासेपीति अभ्यासे पूर्वोक्तेप्यशक्तोसि मत्कर्म श्रवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति नवविधभजनालक्षं
भगवत्संबंधिकर्म मत्कर्म तदेव परमं श्रेष्ठं यस्य तादृशो भव कर्माणि श्रवणादीनि मिलित्वा सिद्धिं सत्वशुद्धिं १० मद्योगं अवलंबनादीनि शक्तोसि पूर्वोक्तं अभ्यासा
त्मकं कर्म फलत्यागं कुरु ११ कर्मफलत्यागमेव श्रेयो हेतुत्वा स्तौति श्रेयो हीति अभ्यासात्मकात्स्मरणात् ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः ज्ञानादपि
ध्यानं विशिष्यः श्रवणकीर्तनादि विशिष्यते ततोपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् यस्मादनंतरं अध्यवधानेन शांतिर्मोक्षप्राप्तिः चित्तशुद्ध्यादिद्वारेण श्रे

५१

अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसि
कर्तुंमद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागंततः कुरुयतात्मवान ११ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासात्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्य
ते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं १२ रामजी० रामजीरामः॥४४॥ मन्त्राः॥ रामजीरामजीरामजी॥

यं साधनं सुकरत्वात् सर्वेपूर्वोपसर्गार्थमस्तमिसुखेतेतत्रैवमहत्सातेशयाय अयहेय श्रवणाद्यभ्यासात् जंज्ञानं तं निश्चयात्मकं श्रेयः ततोपि
ज्ञानात् स्वार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः ततोपि कर्मफलत्यागः यो गोहि सर्वकामतांप्रजहातिपरां कामानितिमान्त्कः अयमपि कर्मफलत्या
गेन कामान्जहासेवेति तेन मम रतिस्तूयते १२ रामजी॥ रामः॥

भी०
१५४

द२ म३ द१२

परमहंसस्याक्षरोपासकस्येति तद्गुणान्कथयन्हि साधकानां तेषु गुणेष्वादरो भविष्यतीति विवक्षयाह अद्वेष्टेति अद्वेष्टा चोदासीनः स्वात्मसाहमत्रः मित्रमेव मैत्रो न तूदासीनः करुणश्चैवमस्मिन्नशक्त्याश्रितिकथं मैत्रत्वंस्यात्तथाह करुण इति दुःखितारमपि करुणस्यानवाधि तुमीश्च पित्रा त्वमेवच्छतिएतेन सर्वभूताभयप्रदः संन्यासिमुक्तः अत एव तस्मान्निर्मम इति विशेषणं ग्रंथे तेमुख्यमहापविरोधक्षणान्निर इति अहंकारो हिसर्वानर्थनिदानं सएव निर्गतो यस्मात्सनिरहंकारः अत एव समदुःखसुख यस्मात्तत्रको मोहः शोकएकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः क्षमी क्षमावा

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ रामश्रीराम रामश्रीराम रामश्र

म१

न परिभवमाप्ताव पि सस्थवितः अन्योपि मुमुक्षुरेताधर्मेन अनुतिष्ठेदित्यर्थः १३ संतुष्टः यदृच्छालाभेन व संजातालंप्रत्ययः सततं सर्वदा योगी अप्रमादेन समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेंद्रियादिसंघात दृढः स्थिरः आत्मन तविषये निश्चयोयस्य सः दृढनिश्चयः असंभावनारहितः दृढं अहं ब्रह्मावानमपि निर्गुणं ब्रह्माणि अर्पिते ताविहिते प्रविलापितेवा मनः संकल्पादि रूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते उभेयेन स मय्यर्पितमनोबुद्धिः एतादृशो यो मे मद्भक्तः स मे प्रियः आत्मत्वादेव सपरमप्रेमास्पदं ज्ञानी त्वात्मेव मे मतमित्युक्तं एतेन पूर्वश्लोकोक्ताया

म१ निरहंकारताया साधनान्युक्तानि १४

राम०
१५५

म२

पुरपाठ

तेइ

मच्चित्तुरहंकारो द्विविधः समाधिस्थो व्युत्थितश्च तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्यां यस्मात्समाधिस्थात्लोकस्त्रसमात्लोको नोद्विजते न च स्मात्लोकाद्धि
यो मे न स्तत्ताच्चो द्विजते अत एव हर्षः इष्टलाभे सति मनस उत्कुल्लता अमर्षः असहिष्णुता भयं त्रासो उद्वेगः शोकाउद्वेगस्तत्कृतैव व्याकुलता एतैर्निर्मिक्तो मुख्यत्वादेवत्स्वपमेव ३
[illegible] मुक्तस्त्यक्तः नेतानस्त्पयंसकृत्पयते साधकपवतर इह योगी मे भक्तः स च मे प्रियः १५ अस्पेवव्युत्थानावस्थामाह अनपेक्ष इति
सुखमाप्तोदुःखहानिवातत्साधनकालिस्पाशून्यः नपेक्षः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् पुण्याप्यामविमोभारदक्षः भगवद्भजनादो अनलसः उदासी-
नो मानापमानादौ समवृत्तिः अत एव गतान्यथा यो वत्तः घोरगपसमागतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी सम्यक्मिलारंभ्यामहत्वं स मे प्रियः १६

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५ अनपेक्षः शुचिर्द-
क्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी यो मे भक्तः स मे प्रियः १६ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखे-
षु समः संगविवर्जितः १८॥ ए

एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः यो न इति इष्टलाभे सति न हृष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि इष्टवियोगे सति
न शोचति इष्टसंयोगं [illegible] अनिष्टपरिहारं वा न कांक्षति अनपेक्षत्वात् शुभं कर्माणं पुण्यं वा अशुभं ममांगलं पापं च ते उभे परित्यक्तुं शीलं यस्य स शुभा-
शुभपरित्यागी एतेन शुचित्वं व्याख्यातं भक्तिमानं भक्तो मततेद्युक्तः इति दक्षस्य स च मे प्रियः १७ उदासीनत्वं व्याचष्टे समः इति गतव्यथत्वमुपपादयति
संगविवर्जित इति संगो हि व्यथते न तु तद्वर्जित इत्यर्थः १८॥

सर्वारंभपरित्यागी से तत्व्याचेष्टत्स्वेति शिष्टविगीतो न स्यामिति वा लोकेषु प्रख्यातः स्यामिति वा रंभम् पारित्यक्तो कामयमानः किंचिदारभते न तुल्यनिंदास्तुतिः तुल्ये निंदास्तुती यस्य तुष्टत्वाच्च मौनी सन्मार्गोऽस्य तद्वत्तरं वा निकेतस्थानः कुट्यामपि चात्मार्थं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी मम प्रियो नरः पुरुषः १९ मुक्तलक्षणान्येवमुक्तोः साधनत्वेन विधास्येति तानिति ये मुमुक्षवः तु पूर्वोक्तमुक्तापेक्षया विलक्षणाः इदंस्य अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यंयेनमितिपर्यंतं धर्मजातं तेरवामृतरूपमोक्षस्य साधनत्वात् अमृतं धर्म्यमृतं यथोक्तं अनतिक्रमेण पर्युपासते सा

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः २० इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ रामजी रामजी रामजी रामजी रामजी रामजीराः श्रीरामजी

कत्सेनानुतिष्ठंति श्रद्दधानाः श्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवो अक्षरात्मा सर्वोत्कृष्टः परमानंदरूपः परमः प्राप्यतिकः प्राप्यो येषां ते मत्पराः भक्ताः शांतिदांत्यादिमंतो मद्भजनशीलास्तेऽतीव मम प्रियाः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति प्रागुक्तत्वात्मैव परिशेषाद्दत्ती वप्रियत्वं भक्तेष्वेव पर्यवसन्नं ते मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः मुमुक्षूणां यत्नतः तु पूर्वोक्त सर्वः यथोक्तं गालिके अस्यात्मबोधस्य देहाद्व्यतिरेकोगुणाः अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिणः इति मत्वा उपासनप्रधानत्वस्य दार्थविवेकः अतः परं वाक्यार्थविचारेण जीवब्रह्मैक्यमेदं मोतिपादकोऽध्यायषट्कं आरभ्यते २० इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भ

प्रकृतमिति १ ननु अव्यक्तो यमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यतेतिनिरुः सर्वगतस्यात्मनुरचलोयंसनातनइतिद्वितीयेत्वंपदार्थस्वरूपमुक्तंतथाद्वादशेपि
मक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासतेसर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवमितितत्पदार्थस्वरूपमुक्तंतत्वंतयोर्भेदः संभवतिलक्षणैक्यात्लक्षणंहितं
योरव्यक्तत्वमचिंत्यत्वमचलत्वंसर्वगतत्वंचेसाधारणमानंवदयोः सर्वगतत्वंसंभवतिअन्योन्यव्याहतत्वेनाभेदप्राप्तत्वापत्तेः नचलक्षणाभेदेपि
पितत्पदत्वंपदगताविशेषाः संतिपरमात्माकानांजीवविशेषाणामिति यदियमास्तीतिवाच्यविशेषाणांम
वैम्यागाभावात नन्वस्तुविशेषाः वैधर्म्यक्षायियत्रस्यात्तत्रानुपपत्तेनिर्विशेषत्वभेदः सिध्यतिपरयोर्मानसाध्ये तु जन्ममरणाकारणा

अर्जुनउवाच प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानंज्ञेयंचकेशव १ श्रीभगवानु
वाच इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञइतितद्विदः २ रामश्रीरामश्रीरामः

नामतिनियमात्स्युगपत्सर्वेषुपुरुषवहुत्वमिष्टंत्रिगुणत्वविपर्ययाच्चैवतिजन्मादिव्यवस्थातः युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात्सात्विकराजसता
दिभिराच्चिपोरुषेषत्वमित्यर्थः ननुव्यापकात्मनानेकेषांसांकर्यप्रसंगातनत्वेकत्वंतः करणोपरंवादिरूपेणपरिणतितत्वतिसंदेहेएकएवव
तनरइतिनियंतुशक्यंसर्वेषांसानिध्याविशेषप्रतिसंदेहस्यापत्तेरवर्जनीयत्वात्तथात्वस्यैकात्मपक्षेपिशक्तीरूपोपाधिभिन्नादिवात्ः कथण
रूपोपाधिभेदात एकस्यैवात्मनः शास्त्रव्यवस्थावत्सर्वात्मस्वव्यवस्थापिसंभवतीतिनपुरुषवहुत्वकल्पनंतत्रजीवविशेषयोर्लक्षणैक्या
भेदसिद्धकिमुतपरस्यतत्राननेतितत्वातिपादनाद्वितीतिचेतन्नसंपन्नवस्तत्वमात्मेवाभूत्तत्केनः ॥ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

गि २

भी० १४०

नकं पश्येदिति श्रुतेर्विद्यावच्छायांश्रंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वस्येव साधु कर्म कारयतीति तं ये मम मेलोकेस्मिन् रुन्निनीषत इति श्रवद्या

रः शायां रास्य शासितृभावेनैर्तरेकारयितृभावेन चमस्तकस्य जीवस्य यो भेदः स निरासायेत्वा तउत्तरग्रंथस्यारंभेपपद्यते तत्रा

नुपरोक्तेन तस्य दार्थेन महात्मामे रंवक्तुं योग्यतायैभास्यमा मस्य कभाक्षेत्रक्षेत्रज्ञस्यकुं भाद्रास्त तउ ववविवकं दर्शयति इदमिति इदमनात्म

तेनभास्यध्यायहंकारांतं शरीरं विशरणधर्मि हे कौंतेय क्षेत्रं क्षिणोसात्मानमविद्यायात्रापतेत्वलिंधयति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहस्थानं क्षेत्र

शब्देनोच्यते एतद्यो वेत्ति भासयति विशत्मानं स क्षेत्रज्ञ इत्यस्य तत्र रस्यत्र थ संतं प्राहुः [illegible] केप्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेन गच्छामि पश्यामि भुं

जेति अनुभवा देहेंद्रियाहंकाराः प्रतीतिता भास्यस्य कोटिनि विष्टाइवभांतितथापिते पातत्वतो भास्यत्वलक्षणा नात्मधर्मा इति भावः ॥ १ ॥ रामः

राम० १४०

क्षेत्र२

सर्व१

तेमेकस्य सुखदुःखादि तेनिष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चात्र क्षेत्रज्ञमपि मां परमेश्वरमेव उभयमंतरेण स्मृतं तं विद्धि तत्तमस्यैव स्वात्मिन्येवैवं संविल्लिखितं ब्रह्मेति शास्त्रा
तुपमा सुखयोरसारं तस्मात्क्षेत्रज्ञ यो यं तज्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वबाधावधिभूतत्वेन च यत्तज्ज्ञानं स्वपरोक्षप्रमाणतत्वं निश्चयपक्षे स्वरूपज्ञानं
म३ मर्मदृष्ट्यंतं मम गतज्ञानं यतत्परोक्षज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविद्धिः न हृज्ञानात्स्तिकिं चैन तिक्षेत्रस्य बाधात्मा न्यतो सिद्धेश्वेति क्षेत्रज्ञात्मस
दृश्यनिषेधाद्वयपि सर्वं स्वब्रह्माभिन्नत्वात यत्किंचिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्मविषयमेव भवति तथापि रज्जु सर्पवत्सकालपरस्य तां रज्जुविषयं वा मम कृत्वा

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ३ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विका
रि यतश्च यत स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ४ रामनीरामनीरामः

प२ वि१

न मस्ति नाधितत्स्य ज्ञानस्य रज्ज्वतिरेकेणाविषयांतरत्वात्तमस्ति किंतु परास्य पे बोधस्य रज्जु तत्वमधिगच्छतीति तद्वत्सर्वं पि मिथ्या पपिति
सम्यग्ज्ञानाति रक्तं त दुरिहात्यु भवि स्वयमर्थ्ज्ञानीत्यर्थः न हि भ्रमतरस्य तेतेस्य तो तत्कृतत्वं तास्ति न हि मांख्या निशेषात्मविरपिरूपं
मबाधमानः शरूपवा रौवप्रपंचं तु छलेप यन्न धिष्ठानं ब्रह्मनास्तीति बुवाणाः कृतत्कृत्सो भवतीति वक्तुं युक्तमेता दृशोपायस्यपितत्वे बोधमेव क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयपदेवि पीतमागमेत ततरितिप च्छेदं मे तंनिर्दिष्टं ततं याद्दृशं स्वकीयधर्मैरस्ति यद्विकारि येन तस्य विकारा यतश्च यत यस्मादिकाण एषज्ञा
यत इति सांकः ततश्वोक्तं क्षेत्रं यच्च स्वरूपं यादृक्पयस्य कारकं यद्विकारि यच तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रावयवा तयज्ञायते ततश्च रागतया म

पादस्त स्प४ विं२

प्र७

बहुप्रमाणोपेतमर्थं प्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वशिष्ठादिभिर्बहुधागीतं योगवासिष्ठादौ प्रतिपादितं छंदोभिर्वेदैः मैत्रेयो ह वै कृष्णति शारं अनेकप्र कारं गीतं ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि पदानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि यैर्निश्चीयते तैर्ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणो वाचकैरुपनिषद्वाक्यैः तत्त्वमस्यादिभिः हेतुमद्भिः अन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना कार्यलिंगकानुमाना दिप्रमाणाधिगमाय प्रवर्शयंतो हेतवः तैर्हेतुभिः निश्चितैः असंदिग्धार्थैः कालत्रयेऽप्यबाधितैरर्थैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं एतैः संबंधः तत्तत्स्थानं इति पूर्वेण संबंधः ४ तत्र यच्चेत्यादिना प्रतिज्ञातं क्षेत्रं विकारैः सह निर्दिशति महाभूतानीति बकाराभिन्नक्रमः बुद्धिरव्यक्तं बुद्धिपरा दुपरिष्टात् यत क्षेत्रं यदि

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ महाभूतान्यहं कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५ रामचंद्राय नमः श्रीरामचंद्राय नमः

पं०२

ष्टव्यमुक्तं तत्त्वाव्यक्तमेव शारीरं रथमेव तु इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा प्रकारमाह महाभूतान्यहंकार एव अव्यक्तम प्रकारेरंकुरितिमहाभूतशब्देन पंचतन्मात्राणि अहंकारः बुद्धिरिति महत्तत्वमुच्यते तत्र महत्तत्त्वं एवं कारणानि भासंते तत्कारक एवं भूतगणा इति एतावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तं पंचविकाराः समस्तान्तरं इंद्रियाणि दशैकं च मनः एकादशं पंच ज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पंच कर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि मनश्चेत्येकादश इंद्रियाणां गोचराः विषयाः स्थूलाः विषयाः पंचत्रयं बोधकाविकारा एवं एतान्येव सां ख्याः तत्त्वविंशतितत्त्वानि गणयंते एतावांस्तु भेदः अविशेषः तैः स्वतंत्रा प्रसाद प्रकृतिरुच्यते अस्माभिर्मायारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यत इति तथा च

११२

यतस्य विकारि तयतस्युक्तं तद्धा हरच्छेति इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहा स्वोचितहृतिः दुःखे भूयादिति मा काम इति राग इति चोच्यते द्वेषः दुःखे तत्साधने च
द्वेषो मा भूदिति स्पृहा विरोधिनी चेतोवृत्तिः सुखदुःखे प्रसिद्धे संघातः स्यात्तेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेरिंद्रियमनोयुक्त आत्मना मे व
लौकिको भावरूपो भोक्ता चेतनाया पूर्वोक्ता बुद्धेः मेव शुद्धसत्त्वमय त्वाद्धिमत्वात्र श्रेयः व्याप्तिविंश्वाहिरणीतप्या या : पिंडेव द्विभुमिवस्वयमेवचेतना त्वंप्रास्ता
त्मकः स्थूलपिंडोपि चेतनत्वमतीयते से यं चेतना मयी संहता संघटः छोरिरूपा परिणमते तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो [illegible] कि साम्यद्धा अश्र द्धाध्

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ७ एवमेः

मा१ वै२

तिरधृतिर्ह्रीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति कार्यशीनां मनोवृत्तित्वमाह एतत्क्षेत्रमव्यक्ताख्यं सविकारं विकारेण महदादिना [illegible] तद्विकारेणाचे
त्यादिना सहितं उदाहृतं उक्तं नचेच्छादयः इंमनस्य विषयस्यात्मनो धर्मा इति का णा दाव इति मत्समेवं इति तेषां तु सात्मा कं सुखं आत्मैव न भवति
स्पष्टुद्वायांचिति अभेदेनाध्यस्तत्वादिति मागेवोक्तं अत स्वांतर्गतत्वात्समर्थे स्व हश्यत्वात् हश्यात्त्व हश्या इच्छादयो धर्माः संहतनः किंचिच्छिन्नत्वात्मा
त्मेनो संगत्वमहंकारस्यान्तःकरणं तं च अनुभवसिद्धं श्रुतीत्र प्यनुवरतः असंगो ह्ययं पुरुष इति अनंते महिमत्स्व गा इति ७ ॥

इदानीं ज्ञानसाधनानि निर्दिशति अमानित्वमिति अमानित्वादयो विंशतिर्विशेषा दृश्यत्वात् क्षेत्रविकाराः एव संतः सत्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानसाधनभूताश्च
पि उपचारात् ज्ञानपदवाच्या भवंति एतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति उपसंहारात् तत्रैव धमानं गुणगणात्मनः दम्भित्वं लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दंभि
त्वं कापट्यं वा तदभावः प्राणिनां पीडा न हिंसा तेषां वर्जनं अमानित्वं अदम्भित्वं अहिंसा च विरागपक्षे तेऽपि तत्सन्निविकारित्वं क्षांतिः आर्जवं अकौटिल्यं आचार्यो
पासनं सद्गुरुसेवा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावशुद्धिरान्तरं स्थैर्यं मोक्षसाधने महत्त्वप्रवृत्तस्य सविघ्नप्रसङ्गेऽपि तस्य त्यागेनं आत्मविनिग्रहः देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ८

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ८ इंद्रियार्थेषु वैराग्यमन
हंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ९ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्त
त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु १० मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ११ रामजी ॥

इन्द्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुश्रविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दर्पराहित्यं अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थश्चकारः
जन्मादिषु यत्तापमानं दुःखं दोषाच्छेदमानस्य पौनःपुन्येनालोचनं अनुदर्शनं ९ असक्तिः प्रीतिसक्तिः पुत्रदारादिममतामात्रं अभिष्वंगस्तेन सह तादा
त्म्याभिमानो यथैवाहमिति च पुत्रादिः सुखी च अहमेव सुखी तस्मिन् दुःखे अहमेव दुःखीति संगाभिष्वंगो तद्वर्जनमित्यर्थः समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं कुत्र
इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टस्याप्तावनिष्टस्य प्राप्तौ हर्षाभावः अनिष्टस्य आप्तौ विषादाभावं १० मयीति श्लोकं स्पष्टार्थः ११ रामजीरा ॥

अध्यात्मशास्त्रेतेज्ञाननिष्ठावत्वं अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं अविद्यानिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च तयोर्दर्शनं एतत् अमानित्वादि ज्ञानार्थद
र्शनांतं विंशकं ज्ञानं ज्ञान [illegible] साधनमिति प्रोक्तं वेदेषु अज्ञानं ज्ञानविरोधि एतस्माद्यत् तत् मानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात् संसारियोगमत्र अमानित्वादिकमु
पादेयमिति भावः १२ एवं ज्ञेयं ज्ञानं व्याख्यायमवयोपसंभाव्यमाह ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञानात्ममायिकं प्रभावत्वं व्यावहेज्ञेयमिति एतेज्ञानिमाधेनोपपत्तेज्ञेयं त
त्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति तत्स्वरूपमाह अनादि मत् अनादिमत् अनादिमत् परं ब्रह्म तस्माज्ज्ञानवत्सु सत्त्वमिति तदस्य हि

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा १२ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १मतः॥ ४१ः॥ ः ः ४४ श्रीगणेशाय नमः॥

अमरणात् तदस्मात् अनादिमत् अनादेरेसेतावसुक्ते यत्राहं नित्यत्वम अन्तकारी नाम अव्यक्तीति तेषां मध्ये नास्तित्वात्प्रसंगात् तन्नाति येधार्थं अना
दिमत् तद्वसुक्ते पद्य आदिमत् ततः परं व आदिमसंसेकार्यकारणताभ्याम् अतत् अनादिमत्परमिति अत एव परं निर्विशेषं न चापरं सविशेषं ब्रह्मेति वि
धपरिच्छेदशून्यं नसत् स्वभावं परिमाणादिवत् सदिति नोच्यते [illegible] ताप्यसततत्सम वदसदपि नोच्यते तथा च श्रुतिः नास
दासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति अथवा सदिति सर्वशून्यं सम्यक् छन्नितं अप्रधानम् अरजः सदितिना नोपरमाणान्नोपरव्योम सवि

एवं सचुपरस्तेतत्केवलस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषमनुपपाद्यमनुभाव इति प्रतिज्ञातं तस्य प्रभावेवेद्यस्य पलकारणास्सुपपादयति सर्वत इति सर्वतः
सर्वमुखि कृत्स्नं तवैरस्य पाणयः पादाश्च यस्य तं तीति सर्वतः पाणिशिरं सिमुखानि यस्य तत् सर्वतो क्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणानि ते लो
के सर्वं व्याप्य सर्वं व्याप्य तिष्ठति तथा सप्रदृढ्कृते अन्नो धामनामर्येन वणाशिपादस्तिना विसासंप्रपंचमनुभवति सर्वव्यापकता लेउपाधिभूतं पिंडात
मेव पाणिपादादिकं तेदेवं स्थूलप्रपंचानुभवः संस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपंचस्य कारणं वासनामयस्य स्थूलप्रपंचस्य कारणस्य मितिवी
जांकुरन्यायेन पारंपर्यो मस्मिन्मनो मस्कार्यो वाऽन्यो न्यकारणत्वं चास्तीति एवं सकलप्राणिधीवासनोपरक्तानानोपाधिके चेतनं सकलप्रा
णिधीवासनामयं समष्टिसूक्ष्मप्रपंचमनुभवति अस्य चोपाधिभूतं प्रत्यगतमसकलप्राणिपादादिकमेव एवं च पूर्वं तत्स्थूलसूक्ष्मयोरपि

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो क्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ रामजीराम

समष्टिप्रपंचयोरन्योन्यं बीजांकुरन्यायेन कार्यकारणभावम्मोस्मिन्नस्मावं चाभिप्रेत्य तत्र भगवता भाष्यकारेण सकलप्राणिकरणोपा
धिद्वारेणास्य क्षेत्रज्ञत्वं मतिपादयत इति कार्यद्वारा ... सिद्धेश्च कार्यं भवाप्पपाद्यते अन्नादि प्रसंक्षेत्रज्ञस्तन्नाम दृश्यते इति न नु
मकालना ... स्वरूपमिति मायेन यथ्यस्तं हि कारणोपन्यासरीति च तन्नतं विना शुद्धाभिन्नमापोगात शाखा चंद्रन्यायेन हि
सगुणं निर्गुणस्वरूपं ज्ञापकं यथा ... उपाधिकृतोंशि थ्यारूपमप्यस्तितादिगमायुक्ते यथैव तपरिकल्प्य आतेसर्वतः पाणिपादमि
त्यादि तथा हि मरौवचनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यत इति ॥ १५ ॥

ननुभूयाहवनीयादिवस्त्वलौकिकमपिब्रह्मकार्यकारणप्रपंचविशिष्टविधि [illegible] मेवसर्वतः पाणिपादंतदिस्मादिना
शास्त्रेणकार्यशेषतयाप्रमप्येतेनतुवाच्यंउपासनापरंशास्त्रंनप्रमाणंवैचित्र्यंप्रतिपादयितुमीष्टेशीतिरेवताधिकारिणांमायेनंरेवताविग्रहादिवत्तेहविच
स्यापिअत्रांतरतासर्पविषयतयासिद्धेः नचैवंदेवतादिग्रहादिव्यवहारिकमेवसत्वंनपारमार्थिकंब्रह्मसत्वेननतस्याधारितिवाच्यंसमादेविध्यस्यापिसिद्धेः
तस्मात्सर्वतः पाणिपादत्वादिकंब्रह्मणोवास्तवमेवेतिनापचारमर्हतीत्याशंक्याहसर्वेंद्रियेति [illegible]
[illegible] सर्वाणिअंतःकरणानिबाह्यानिबुद्धींद्रियाणिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यानिश्रोत्रादीनि

सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच ११ श्रीगणेशायनमः

यंतिमाहकर्मात्वंसर्वेंद्रियगुणाअनिपयातेनआस्यमात्वंगम्यतेसमस्तमात्र्याहकवहाभास्रोतेनतुमात्यग्राहकस्वरूपंविचित्रंयथाजलसू
र्योऽध्यस्तद्रष्टकंपतरगामामोत्रेनतुवस्तुतोधस्थंकंपतेवातद्वत्आत्मनोयात्ययाहकाकारत्वमिसर्थः कुतएतत् यतः सर्वेंद्रियविवर्जितंसर्वेंद्रियेतिगु
णानामपथप्रवृत्तौनहिब्रह्माणिकिंवीतयाल्यंरूपादिग्राहकंगमनंआरिवर्ततेअशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंअप्राणोह्यमनाः शुभ्रः परा
रहस्यमयात्यमवस्तुः श्रोत्रंतरपाणिपादमिसादिशास्त्रात् तस्मात्प्रपंचवैचित्र्यंब्रह्मकथंतर्हिसर्वंब्रह्मेतिशास्त्रमिसाशंक्याहअसक्तंस
र्वभृच्चैवेतिअत्रसर्वभृदितिसर्वाधारत्वोक्तासर्वस्मात्पृथग्भूतमिसुक्तंसर्वस्यब्रह्मणामात्राधाराधेयभावोपिकिंघटरूपयोरिवसमवायसंबं
धेनकुंडबदरयोरिवसंयोगसंबंधेनैवत्याशंक्याहअसंगंधिविनेचसर्वभृत्ब्रह्मणारसाहचासक्तमितितिनअनुव्याहतमेतत्असक्तमितिचसर्व

वक्षोतिदर्शितं सत्यत्वे च बाध्यत्वे तात्कालिकत्वे प्राणनामस्ति २

भो०
१५१

स्यपरभूमिर्मरीचिकोदकेन संसक्ता अथवत तदाधारभूता पिभवतीतदृष्टेतत्कुविष्यतीन चैवं प्रपंचस्यमिथ्यात्वमापततीति तथा च कर्मोपात्ति
विषयत्व परमस्यात्मनस्यात्मैक्यतज्ज्ञानेनयावतदेहं तेन बाध्यते तावत क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्य सत्तोपपद्यमानत्वप्रामाण्यं च समसंतेषामेव सम
समितिचम्रसापिमारोपलक्षितस्यकल्पस्यप्रपंचस्य सर्वस्य हार्दिकं सत्यं समुज्ञातं तोप्यधिवं परमार्थसत्त्वं श्रेयस्कर सत्सत्तावैरिकमितियथाभूपतौ
नाभूपरिसुकेएच्चयाल्मतभूयस्त्वत्वंतोभेदस्याश्वएवयमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्गुह्यगाः सविशेषत्वं निष्कलात्मवोधात्प्रागेवनर्द्वेधमितिसर्वस्य
तत्वज्ञानेन बाधितं शक्यमितिनुपाधिकं ब्रह्मन केनचिल्लाघवेशक्यतानेतुं शकंनरद्धिाप्रक्रियाकारकादिदृष्टे तोपमर्दगुणसोपाधिकोपासना
भेदस्यबाधितत्वात् तस्माद्युक्तं उपाधिकृतं स्वंमिथ्येतिकिंचनिर्गुणंगुणभोक्तृत्वमप्यस्यविशेषाभासरूपस्योपपद्यते प्रतिविंबोपाधिकंचलनादि
कंतथा च श्रुतिः ध्यायतीवलेलायतीवेतिसधीः ध्यायंसां तत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान्बुद्धौलेलायंसां विषयबुद्धेः शंगच्छं
सांसोपिलेलायतीव न तु स्वतोध्यायतीलेलायतीवेतिश्रुतिः मतिपाद्यतिएतेनअपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुः समर्पणगुस
करोइसपिवस्तुपाधिगुणानुगुणभजनशक्तिमतैवेयव्याख्येयंअपाणिपादस्त्वेवतिज्ञवानभवतीतिस्यंधोमणिमविंदत्सारंविको
नजातं वा चानुसंधेयंतस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणगुणभोक्तृचेतिभाष्येतुनिर्गुणंसत्वादिगुणरहितमपितेषांगुणानांसुखदुःखमोहात्मकेन

नपरिणततानांभोक्तृच उपलब्धृचेतिव्याख्यातं १४

बा३

राम
१५१

पु५

राम०

गी२

नन्वात्मनः संबंधे चेत्कथमुपलब्धुं स्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानां प्राणिनां सेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि चेत्यस्य विकारित्वेन व्यवहितत्वात् बहिः किं तु अन्ते महदहं
कारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन संनिहितत्वादन्तः किं तु अन्ते चराचरमिति तत्र भयनिकृष्टाः चराचरोपाध्युपलक्षिताः स्वरूपभूताः पुरुषाः चरम चरं चेत्यनेनोक्ता ततत्र
व्याचराणि ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्येन पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभाव उक्तः बहिरन्तश्च ज्ञेयमिति षोडशशब्दविकारेषु प्रत्यासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य संबंध उक्तः स च संबंधो यादृशो या
दृश्यता दृशां वलिरिति मायेन स्वध्यस्त प्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव पुरुषस्य उपलब्धिमान्त्रशरीरगुणैः सह स्वाध्यात्मकसंबंधवत्त्वात् गुणोपलब्धृत्वं युज्यते
यथा घटाकाशमात्रस्य स्वसंबंधैः प्रकाशयसंबंधापेक्षं प्रकाशापि नूनं तद्धि दृश्यं ननु निरुपाधिरोक्षः पुरुषः प्रकृतिविकारसंबंधश्चेत्तर्हि कुतो न सर्वैर्दृश्यत इत्याशंक्याह सूक्ष्म

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् १६ ॥ ॥ ॥

पा२

त्वात्तदुर्लक्ष्यत्वात्तज्ज्ञेयं स्वविज्ञेयं दुर्विज्ञेयं यथा जपाकुसुमोपहितस्य स्फटिकस्य शोणत्वं संनिहितमपि स्वरूपतः विक्षेपेणातिरोहितं सन्न गृह्यते एवं निरुपाधिरोक्षमपि स्वसं
गं ब्रह्मोपाध्युपधर्षाद्धि विक्रतया न गृहीतुं शक्यं किं तु औपाधिकधर्मोपेतमेव गृह्यते मूढैः विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेन स्वरूपमित्याशयः एतदेवाह दूरस्थं चान्तिके च तदि
ति यथा मूढो जले सूर्यबिंबं सूर्याद् दूरस्थं मन्यते विद्वांस्तु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपयुक्तस्वगतानां बिंबग्राहित्वं स्पष्टं बिंबसाधः स्थूल ग्रहणं तु पूर्वप्रवृत्ताधो
मुखवृत्ति संस्कारापेक्षमिति जानन् बिंबदेश एव प्रतिबिंबं पश्यति बिंब एव जलस्थत्वमध्यस्यते न तु जले प्रतिबिंब इति उपाधौ धर्माध्यासकल्पनातः बिंबस्योपाधिसंस
र्गमात्राध्यासकल्पनेनापि घटवान् एवं बिंबभूतं ब्रह्म प्रतिबिंबभूताज्जीवात् मूढानां विप्रकृष्टं विदुषां तु स्वसमंततः संनिकृष्टमिति १६ ॥ ॥ ॥ ॥

त२

एतदेवोपपादयन्नर्थेन अविभक्तं चेति एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति श्रुतेः भूतेषु कार्यकारणसंघातात्मकेषु जलपा
त्रेषु चंद्रस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिंबजीवाः ते चोत्कर्षो मा विवादन्तमा इति तद्रूपेण भूतेषु अविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयं वस्तु मूढदृष्ट्या विभक्तमिव द्रदेशस्थमिव
चातविभिन्नमिव च स्थितं एवं तर्हि चंद्रादुदपात्राणामिव भूतानां पृथक् सत्तापत्तिरिमाशंक्याह भूतभर्तृ चेति अधिष्ठानत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति तन्नतल्ले
यां पृथक् सत्तास्ति रज्जुत एव तदध्यस्तानां सर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवाह ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च यथा रज्जुस्तत्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् ग्रसति अज्ञानदशायां च
तानेव प्रसूते तद्वत् तज्ज्ञानं ब्रह्म सर्वभूतग्रसिष्णु ग्रसनशीलं अज्ञाने च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलं १७ एवं ज्ञेयस्य तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणं
ज्योतिषामिति ज्योतिषां वाह्यानामादित्यादीनां नराणां च बुद्ध्यादीनामित एवभासकानामपि ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चेतनं ज्योतिषो जडज्योतिरव

अविभक्तं च भूतानां विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १७ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः पर
मुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्याधिष्ठितं १८

भासकत्वोपपत्तेः तथा च श्रुतयः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्याद्याः वस्तुनि च पक्षादिस्थगतं तेज इति तमसोऽज्ञानात् प्रकृत्या सम्बन्धहेतोः
परं असंस्पृष्टं उच्यते ननु यथा चंद्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं एवं सौरादिज्योतिषामप्यवभासकं किंचित्तत्सजाती
यं ज्योतिर्लौकिकं स्यादिमाशंक्याह ज्ञानमिति केवलं चिन्मात्रं शारीरं यज्ज्योतिर्न तु भौतिकं तदेव ज्ञेयं वस्तु अमृतत्वात् तज्ज्ञानेन प्राप्तमिष्टतमं कुतस्तर्हि तत्तज्ज्ञा
नमत आह ज्ञानगम्यमिति पतत् तत्तज्ज्ञानेन अमानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यं किं तर्हि यामान्तरवत् तद्देशव्यवहितं वा बाल्ययौवनमिव अवस्थान्तरवत्का
लव्यवहितं वा तत्प्राप्यमस्तीमत आह हृदि सर्वस्याधिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवान्तरं तेन दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः १८ ॰॰

उक्तमर्थंज्ञातमुपसंहरन्नाह इतीति क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यंतं ज्ञानं ज्ञानसाधनं अमानित्वादि तत्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं च अनादिमत्परमित्यादि विष्टितमित्यंतं श्रुतिभ्य
स्मृतिभ्यश्च समासतः संक्षेपत उक्तं मद्भक्तः एतत्त्रयं विज्ञाय मद्भावाय [illegible] ब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तो भवति भक्तैव प्राप्यं ब्रह्म यत्प्राप्य ब्रह्मैव भवतीति च १९
तथा च स्मृतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति च १९ एवं क्षेत्रं शारीरात्मसंबंधं क्रममुक्तं

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १९ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विका
रांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् २०

तत्प्रकारश्च महदाद्यास्त्रयोविंशतिः तद्विकारा इच्छादयो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः पुरुषश्च उक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यज्ञा
याते तत्क्षेत्रं तस्य स्वभावश्चेति द्वयं बंधमोक्षे विवृणोति त्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टधा या प्रकृतिरपरा उक्ता सा तु प्रकृतिः या तु जीवभूता परा प्रकृ
तिरुक्ता सा तु पुरुषशब्देनोच्यते एतौ हि संयुक्तौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः तत्र तावुभावप्यनादी विद्धि तयोरादिमत्वे संसारस्याकस्मिकत्वा
पातात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाश्च समन्वयविस्तरः विकारानिच्छादीन् गुणान्बुद्धींद्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान्विद्धि २० छ छ छ छ ॥

उभयोरपिसंसारंप्रतिकारणत्वंदर्शयन्नाहकार्येतिकार्यंशरीरंतत्सम्भकाणिभूतानिविषयाश्चकारणंत्रयोदशेंद्रियाणितदाश्रिताश्चसुखमोहात्मकागुणाश्चकरण
मितिपाठेपिसएवार्थः एतयोःकार्यकारणयोःकर्तृत्वेनिमित्तेसतिकर्तृत्वेनसमर्थःहेतुःसंसारस्यकारणंप्रकृतिर्भवतितथापुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेसंसारस्यहेतु
रितियदिहकार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलात्मनाप्रकृतिर्नपरिणमेततदापुरुषःकिंसुफलमेतत्स्वनुपलब्ध्यावाकथंसंसारीस्यात्स्वनुपलब्धकावाप्रकृतिःकु
त्रोपयुज्येततस्मादुपलभ्योपलब्धृसंयोगःसंसारकारणमितिप्रथाभाष्यंआख्यानेयद्वापुरुषस्यकार्यत्वेकारणत्वेकारणत्वेकर्तृत्वेनप्रकृतिरेवपुरुषतादात्म्यंप्रा
प्यहेतुर्भवतिवह्नितादात्म्यप्राप्तलोहवन्नहेतुस्त्वौष्ण्यवाशविहेतुर्भवतितथाप्रकृतेःसुखदुःखभोक्तृत्वेसतिप्रधानेपुरुषःकारणंवह्निरिवलोकस्यसुखदुःखा

कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २१

याप्रधानेनदग्धृत्वेतथाहिकार्यत्वादयःप्राकृतदेहेंद्रियबुद्धिधर्माःसंतश्चिदात्मन्यारोप्यंतेगौरोहंमनुष्यपुत्रोहंस्वज्ञोहंकरोम्यहमकार्षमहमितितथाचिच्छायाप
न्नाबुद्धिःतेचयाम्यहंसुखदुःखादीनुपलभेइतिमन्यतेसोयंप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासःसंसारस्यकारणमित्युपपादितंभवतिसांख्याभिमतेपुरुषस्यभो
क्तृत्वमपिनिरस्तंभवतिश्रन्यथाप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येतनचभोक्तुःपुरुषस्यनिर्विकारित्वमपिवक्तुंशक्यमित्यत्रविस्त
रःद्वंद्वांतेश्रूयमाणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइतिन्यायेनत्वप्रत्ययस्यपूर्वाभ्यामभिसंबंधेकार्यत्वंकर्तृत्वंचेतिविग्रहःद्वंद्वैकवद्भावश्चप्रातिपदिकार्थेलिंगपरिमाण
वचनमात्रेप्रथमेत्याख्यातः २१ कर९ण५त्वे

ननुयथाबोद्धृकर्तृत्वंपुंसिन्यायोप्यनतएवंयोक्तृत्वंभोक्तृत्वंबुध्यावाक्षिप्तेनैवभ्रमेणारयतिपुरुषइतिहिवासिद्धंबकृत्स्यः देहेंद्रियमनःसंघातमध्याहृत्यतत्राहात्मसंगतइत
र्यैःप्रकृतिजान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणान्भुंक्तेउपलभतेयदातुसुप्तिसमाधिमूर्छादौप्रकृतिस्थत्वंनास्तितदानसुखादीनुपलभतेतेनउपाधिगतामेवसुखा
दीनितभावेनप्रतीयतइतिसिद्धंश्रुतिरपिआत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिइंद्रियमनोयोगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयंतीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंना
स्तीतिदर्शयतिकुतस्तर्हिभोक्तुररण्यस्यप्राकृतोवंधइतितत्राहकारणमितिअस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसुतत्रसद्योनिजन्मानोदेवाःअसद्योनिजन्मानस्तिर्यंचः
स्थावराश्चसदसद्योनिजन्मानोमनुष्याःएतेषुत्रिविधेष्वपिजन्मसुप्राप्येषुअस्यपुंसःगुणसंगःसुखादिषुअभिषंगःकारणंहेतुःतथाहिसात्त्विकादेवाभवंतिराजस

सि२

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु २२

सामनुष्यास्तामसाःपशवःतेषांतत्रयोनिष्वासो तत्रगुणाध्यासमेवकारणंवक्ष्यतिचऊर्ध्वंगच्छंतिसत्त्वस्थाइत्यादिनाप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंक्तेप
श्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायतस्तर्हिकिंविद्वानिवाविद्वानपिकुतोनमुच्यतेअविद्वानिवविद्वानवाकुतोनबध्यतेइत्याशंक्याहकारणमितिगुणेषुदेहेंद्रियविषयेषु
संगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणंविदुषांतुतदभावान्नजन्मसमानेपिदेहसंबंधेयद्यप्यसौदेहाभिमानंधत्तेतदासएवदेहपीडयापीड्यतेतेन
तुदेहपतिर्जीवःयदातुअयंदेहाभिमानंधत्तेतदानेतराइतिप्रसिद्धंसंगस्यवंधकत्वंननुसान्निध्यमात्रंवंधकंअतोविद्वदविदुषोःसमानेपिदेहसंबंधेसंगःतदाभा
वकृतोमहाविशेषइतिभावः२२

चि१

सत्वयोयस्वभावस्तेनेति क्षेत्रज्ञस्तत्स्वभावौ व्याख्यायत्वेन प्रतिज्ञातौ तत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेव वर्णितः तस्येदानीं स्वभावमाह उपद्रष्टेति तत्र पूर्वं गुणसंयोगो जन्मकारणमित्युक्तं तत्र संग
श्चतुर्विधः पुरुषापेक्षया गुणानामप्राधान्येन वा आत्मनो गुणप्राधान्येन वा गुणानां समप्राधान्येन गुणानां समप्राधान्येन वेति तत्राद्ये देहेन्द्रियमनआदिरूपं गुणसंघातमेव
आत्मत्वेन पश्यन्भोक्ता भवतीति यथा चार्वाकादिः द्वितीये गुणानां प्राधान्यात्मानियामकत्वेन कर्तृत्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां भर्त्ता संवेत्ता भवति यथा तार्किकादिः तृतीये गुणा
नां समप्राधान्येन गुणागतमपि भोक्तृत्वं असंगेप्यात्मनि वस्तुतोऽभ्यनुज्ञातकवदनुमन्तेन यथा सांख्यः चतुर्थे सर्वथापि गुणधर्माणामात्मनि संक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेन
गुणप्रचारवर्ती उपद्रष्टा भवति यथास्माकं साक्षी हि तेषु चतुर्ष्वपि गुणसंगिषु उपद्रष्टा उत्तमः अनुमन्ता मध्यमः भर्त्ता अधमः भोक्ता अधमाधमः सएवगुणानदर्शीकृसपराक्री

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः २२

इतितदा महेश्वर इत्युच्यते यः सर्गस्थितिसंतकर्त्ता ब्रह्मरुद्रंगदंतर्यामी स एव गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति चाप्युक्तो भवति यद्यपि उपद्रष्टापि गुणानपहाय तत्साक्षित्वेन स्थितो भ
वति तथापि तत्र सैव संघातांतं प्रचारदर्शित्वाभावात्स्वयं कमलसंघातप्रचारदर्शीति सर्वोत्कृष्टत्वात्परमो परमात्मा तमेनं वक्ष्यति उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोक
त्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति एतावपि गुणसंगिनो एवमेक एव देहेस्मिन्विद्यमानः परो गुणातीतः स्वात्मनि गुणानविलाप्य स्थितोऽस्य खं शेकर सर्वात्मा गुणसंगेन ष
ड्विधो भवति च यमेवास्य स्वभावः तत्रानुमन्तृभर्तृभोक्तृभिः त्रिभीरूपैः पंचमते उपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एवास्वेति ज्ञेयं अत्र भाष्यार्थोप्यनुसंधेयो वि
स्तरभयान्न प्रदर्शितः २३

एवं यथोक्तलक्षणात्मज्ञाने फलमाह य एवमिति गुणैः स्वविकारैः सह सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्त्तमानोऽपि स भूयो न जायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः २४
एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेन उपायविकल्पानाह ध्यानेनेति त्रयवर्ये आत्मानं विविदिषंति ते निष्कामकर्मणा पापमेषां क्षीणं साधयंतीति कर्मयोगिनः त एवोत्तमविविदिषाः वे
दांतश्रवणे प्रवर्त्तंते ततः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्तौ प्रमेयगतासंभावनानिवृत्तये वार्थस्य मनने प्रवर्त्तंते प्रमेयगतासंभावनयोर्निरासमर्थे नेतोऽस्मनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपाया विपरीत

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते २४ ध्यानेना
त्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २५ ७ ७

तृ १

भावनाया निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयतृत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्त्तुं प्रवर्त्तंते ततस्तत्परिपाके आत्मवनि बुद्धदृष्टौ आत्मानं परमे
श्वरं पश्यंतीत्यध्यायिनः ततये कर्मसांख्ययोर्निष्णातास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं स्वात्मना बुध्या पश्यंति अन्ये कृतकर्माणः सांख्येन योगेन विचारात्मकेन यो
गेन ध्यानद्वारा पश्यंति अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तेन तद्द्वारेण सांख्यध्यानद्वारा पश्यंतीति साधनत्रयसमुच्चयो न तु विकल्पः २५ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ श्री

पक्षांतरमाह अन्येत्विति ये त्वन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः तु प्राक्तेन पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणाः एवं पूर्वोक्तं प्रकारं अजानंतः अन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्म
नो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यमक्षस्त्वं तदुपासनामार्गं चाधिगम्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायंति ते पि च मृत्युं संसारं तरंत्येव अपि शब्दात्पूर्वोक्ताः क्रांतातीता एव किमाश्च
र्यं गम्यते एवशब्दात्तेषां मुख्यक्रमाभावे पि तत्संशयो नास्ति श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं तदेव परं अयनं मोक्षसाधनं येषां ते तथा ध्यानेप्रमतिशयात्तेषां चित्तशु
ध्यर्थं कर्मापेक्षा वेदोक्तेन तत्वे दृढनिश्चया चा वनानिदृष्टसंचये श्रवणमननापेक्षेति भावः अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति केचित्प्रमाहुस्तद्वन्तेमेतन्या

सं भा १

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ते पि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २६

श्रा २

हि यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिबुध्या पश्यन्न् धावंस्तत्र तथापि तद्ग्रहणकाले मणिं लभते तत् संवादिभ्रमत्वं प्रदीपप्रभायां तत्र हार्थे मणिप्रभा भ्रमत्वे प्रभात्वे
तदार्थबुध्या भावयन् व्यवहारतो मंत्रान एव तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारो पि संवादिभ्रमप्रमायेन जायत इति तथा च वशिष्ठः असंभेसम नासं
धो शास्त्रवृत्ती परिहृश्यते समस्मेन ध्यानयोगेन शास्त्रां प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो विशेषरूपत्वेन असंते स्वात्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं असौ निर्विषयो यं ध्यानयोगो
यो विति अग्निध्यानवत् तथापि तेन शास्त्रतीरसंतानाप्याहदृश्य तद्रुत्रिविशिष्टवाक्यार्थः कल्पतरुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावनोज्जः परोक्षधीः मूलप्रमा
णादृष्टेन तन्मतत्वंप्रपद्यते इति प्राहुः २६

नि ३

पूर्वंकार्यकारणकर्तृत्वेहेतुरचिद्विवर्तः पुंप्रकृत्योरन्योन्यमविवेकोऽध्यासः कस्तस्मै(?) संसारहेतुस्यकारणंगुणसंगोऽस्येति नानाजन्मस्वं चोक्तं तद्विशदयति याव
दिति सत्त्वं जीवरूपं गुणसंगोऽत्ररूपा यासक्तिर्नी किंतु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यात्मकतयाध्यासलक्षणोऽविवेकः शेषं स्पष्टं २७ तत्रात्मज्ञानोपायमाह सममिति सम
मपरिणामिनं कूटस्थमित्यर्थः सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठन्तं एतेन देहव्यतिरिक्तत्वमस्योक्तं परमेश्वरं अत्र तथाभिन्नानां मध्ये ह्यसंगतकर्तारं अतएव
वेष्टितमीश्वरं द्रष्टा विनश्यत्स्वतेषु भूतेषु उत्पत्त्यादिविकल्पितत्वात् अदृश्यतां गच्छत्सु विभुत्वात् आत्मत्वात् नित्यत्वाच्च अविनश्यन्तं सर्वोत्कृष्टत्वमव्याप्तं दर्शनं

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २७
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २८
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं २९

नश्यंतं यः पश्यति स एव पश्यति अन्ये त्वन्धा इत्यर्थः २८ एतद्दर्शने फलमाह सममिति स्वदेहे इव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं ईश्वरं समं पश्यन् हि यतः सर्व
वीभेददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नानायोनिसंकटेषु पातनेन न तु पीडयति किंतु ततः परां गतिं मोक्षं याति यद्वा एकात्म्यदर्शित्वात्
आत्मानमिवान्यमपि न हिनस्ति सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः ततश्च परां गतिं याति २९

भी०
१५६

ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समत्वेन पश्यत्यग्निमिव शीतत्वेनेत्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारैः कर्माणि क्रियमाणानि कार्यकरणाकाराणि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति तथात्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ ३० ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न त्वात्मन इत्याशंक्याह यदेति भूतानां वियदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावे [illegible] नावस्थाने परिदृश्यमानमपि यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रज्ज्वां सर्पादिवत् एक

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्य
ति ३० यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते त
दा ३१ ॥

न केवलं कुण्डलादिवत् विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति तत एव एकस्मात् विस्तारं च पृथग्भावस्य सृष्ट्यावस्थामनुस्वप्नादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्र
ह्मैव भवतीत्यर्थः भावः कर्तृत्वं हि क्रियापरिस्पन्दः स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुध्यादेरेव संभवति न तु व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावग्रासिस्योरात्मन इति ३१

गीता०
१५६

नचात्मनोविभुत्वेनरूपेणाकर्तृत्वंसाक्षीकारिदेहाद्यवच्छिन्नेनतुरूपेणास्त्येवकर्तृत्वंअस्मदाद्यनुभवविरोधादित्याशंक्याहअनादित्वादितिअयंसर्वेषांप्राणिनांनिरुपाधिकःपरमात्मादेह
स्थोऽपिपरमेश्वरात्मनोऽन्यःकोऽपिकर्तानःआत्मापरमात्माअव्ययःनव्येतिपरिछिद्यतेदेशतःकालतोवस्तुतश्चेत्यव्ययःअव्ययत्वेहेतुःअनादित्वादितियद्धिआदिमदाकाशा
दितद्व्येतिनत्वयंव्येतिअनादित्वात्नह्यनादिमतोवस्तुनोनियमेनात्मनःकालतःपरिछेदोऽस्तितथादेशतःपरिछिन्नस्यनाशावश्यंभावादनादित्वायोगाच्चदेशतोऽपिपरिछेदो
वस्तुतोऽमात्मनस्तुनपरमाणुवद्विषयत्वेतिचेन्नदृष्टान्तेवच्छेद्यप्रदेशभेदवतोद्रव्यस्यनिरवयवत्वस्यासिद्धेःनहिपरमाणोःपूर्वदिग्वर्तिनोभागाःपश्चिमभागाद्यवच्छेदेनदेशक
त्वो२

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः
शरीरस्थोऽपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ३२

तेऽनुभवविरोधात्देशतःपरिछेदाभावादेवसजातीयवस्त्वसद्भावःअतःपरिछेदोऽपिमास्तुतथापिविभिन्नशक्तिमत्त्वस्यअभिन्नवस्तुनःपंचावयवनात्दीपस्यपरस्यसर्वस्यात्मत्वे
त्वात्षड्गुणयुक्तस्यस्वगतभेदोऽवश्यंभावीत्वशक्तिमायावच्छिन्नेनरूपेणआगन्तुकर्तृत्वंदेहाद्यवच्छेदेनात्मनोहेत्वादिकर्तृत्वंचावश्यंवक्तव्यमित्याशंक्याहनिर्गुणत्वादिति
योहिगुणवान्आकाशादिःसस्वेषांगुणानांविभागंचोपाधिप्राप्तगुणांशहेत्वाविष्करोतिनतुस्वभिन्नसम्बंधेस्पर्शेकेनचिदपिउपाधिनादर्शयितुंशक्यएवमात्मासर्वगुणादि
नःसम्यग्वच्छेदत्वाभेककर्तृत्वादिकिंगुणसमाविष्कर्तुंनसमर्थःइतिफलितमाहशरीरस्थोऽपिसम्यक्सर्वत्र ३२ ॥ ॥ ॥

गी०
१५८

निर्गुणत्वान्न करोतीति सिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्य
र्थः ३३ न करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टान्तेनोपपादयति यथेति यथा सूर्यः स्वसन्निधिमात्रेण विश्वं प्रकाशयति न तु व्यापाराविष्टतया अयं सूर्यवत् यथा चैष प्रकाश्य
धर्मैर्गन्धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः स एव रविः एक एव सन्ननेकधा महान्तं क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तं तत्स्वसन्निधिमात्रेण

३३

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ३३
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३४

प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापाराविष्टतया संपादयतीति सूर्यवत् पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते सूर्यदृष्टान्तेन एकत्वमकर्तृत्वं प्रकाशकत्वमलेपत्वं च दर्शितं तथा च श्रुतयः य
था ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बा
ह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति ३४ ॥ ॥ ॥

राम॰
१५८

अध्यायार्थं संक्षिप्योपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तप्रकारेणांतरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वादिलक्षणं ये [illegible]णं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेश[illegible]त्ये ति ज्ञाने
न ज्ञानेन चक्षुषा ये विदुस्ते परं मोक्षं यांति प्राप्नुवंति किं च सांख्यानामिव आत्मानात्मविवेकमपि गुणपुरुषांतरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते इत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां विषयादीनां प्रकृतिमु
पादानं त्रिगुणात्मिका अविद्या तस्याः मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यांति ननु क्षेत्रज्ञयोरंतरमात्रविदः समर्थः पदेका[stain]र्ता विद्या च प्रकृतिस्तां हि विमुक्तामनुमरणं वक्तुं प्रकृतिपुरुषयोरं

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परं ३५
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
॥ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥॥

ज्ञानामपि तद्दर्शनमपरिहार्यं तथा च तेषामपि बंधप्रसक्तिः यदि तु मिथ्यात्वात् हि प्रपंचस्येवात्मसाक्षात्कारो ज्ञानं तत्तद्दृष्ट्या सर्वेऽप्येवमस्मद्गावद्दूषिता कालत्रयेऽपि नास्तीति तेषां त्वनादित्वं तथा
वेति वक्तुं शक्यं तस्मान्न प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यं किंतु प्रकृतिबाधनात् दृश्यनिवृत्तौ च दृश्यनिवृत्तिरिति सिद्धं ३५ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे गीताप्रकाशे त्रयोदशोऽध्यायः १३

त्रिर्नेत्र २ श्रि२ तृ

पूर्वाध्यायांते भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परमित्युक्तं तत्र का वा भूतप्रकृतिः किमात्मिका तस्या भूतजनकत्वं कथं वा बंधकत्वं कथं च ततो मोक्षः किं च ततो मोक्षः किं च मुक्तानां लक्षणं इत्येतत्सर्वं ज्ञानं विवक्षितं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते तत्र श्रुतत्वाद्ज्ञानस्यापि परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच परमिति परं मे वीर्यं ब्रह्म भूयः पुनः अपि प्रवक्ष्यामि किं तत्स्वरूपमाह ज्ञानानां मध्ये ज्ञानसाधनानां मध्ये यत् उत्तमं ज्ञानं मोक्षफलत्वात् ज्ञानं तदेव तत्त्वं प्रज्ञानामिति ज्ञानं स्वरूपं कालात्मकं देवतानामपि विषयभेदात् ज्ञानं च यमनियमादिसाधनानां मध्ये उत्तमं च परं प्रकाशकत्वात् ज्ञानानां स्वरूपत्वात् एवं श्रेष्ठत्वात् तद्यथा ज्ञात्वा जन्म कर्मफलत्वेन मतामतं वेदांतोक्तिप्रमाणतः इति यज्ज्ञानं ज्ञात्वा वेदांततत्त्वम

श्रीभगवानुवाच परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च २

जन्मपर्यायी ह मा अपरोक्षी कृत्य परां सिद्धिं मोक्षं इतः संसारात् देहबंधाद्विमुक्त्य गताः प्राप्ताः १ इदंति ज्ञानं विषयस्वविकल्पविनिर्मुक्तं उपाश्रित्य मम मे ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं सर्वनियंतृत्व सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादि सर्वं मम साम्यं साधर्म्यमागताः तथा च श्रुतयः एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सनसाधु नाकु भेरा भूया नेनेव साधु ना कनीयानिति ज्ञानफलं ज्ञानसाधर्म्यं प्राप्ता मुमुक्षुः किं वा शुद्धबुद्धमुक्तयो ज्ञानबलात् सर्गेऽपि न जायंते प्रलयकाले च तत्कृतं दुःखभावं गच्छंतो न प्रलयमाप्नुवंति एवं व्यथंते व्यथां प्राप्नुवंति इदं ज्ञानं कृत्स्नमावश्यकमाराध्यज्ञानस्य स्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातं तेन तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः शेषं स्पष्टं २ ॥

अथेदानींकावाभूतप्रकृतिःकिमात्मकेयेणतस्याभूतजनकत्वंतदाहममेतिममपुरुद्यविन्मात्रस्ययोनिःप्रवेशस्थानंमहद्ब्रह्ममहत्तत्त्वस्यप्रथमकार्यस्य
ब्रह्मबृंहकंकारणमव्यक्ताव्याकृतपर्यायंत्रिगुणात्मकंमायाख्यंतस्मिन्गर्भंस्वप्रतिबिंबरूपंदधामिअर्पयामिअहंचिदात्मातेनेमत्प्रतिबिंबगर्भितायामायां
ततःसर्वेषांभूतानांभवनधर्मिणांमहदादीनांहिरण्यगर्भादीनांचसंभवउत्पत्तिर्भवतिहेभारत२तेनचिदात्मप्रतिबिंबसापेक्षत्वोपपादनेनप्रकृतेःसांख्याभिमतंस्वातं
त्र्यंनिरस्तं ३ किंचसर्वेषुभूतेषुउपादानभूतेषुपृथिव्यामोषधयइवयाःमूर्तयःशरीराणिमनुतैर्यक्[illegible]वरात्मकानिचतुर्विधानिसंभवंतितासांमूर्तीनांब्रह्म

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहंसंभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ३ सर्वयोनिषुकौन्तेयमूर्त्तयःसंभवंतियाःता
सांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ४ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाःनिबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं ५

हतप्रवोक्तंमहतोब्रह्मणोब्रह्ममहतराजहंस्तादित्वादुपसर्जनस्यपरनिपातःमायैवयोनिरित्यर्थःअहंतुतासांबीजप्रदःपितातौस्वप्रतिबिंबस्यार्पयितायथा
पुरुषाभार्यायांअनुशायिसंपृक्तंरेतोनिषिंचतितततोभार्यातःपिंडोत्पत्तिः रेतोंशातत्वंचैतमविशिष्टस्यपिंडस्यपिताऽहंमाताचमायेत्यर्थः ४ एवंईश्वरा
श्रयेणप्रकृतिर्भूतानिसृजतीत्युक्तंइदानींसाकथंभूतानिबध्नातीतितदुच्यतेसत्त्वमितिप्रकृतिःसत्त्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाततःसकाशात्प्रस्फुटगां
गिभावेनवैषम्येणोद्रिच्यमानाःप्रकृतिसंभवाइत्युच्यंतेतेनतुप्रवृत्तोऽस्यैवशेषिकागुणामिवद्ध्याद्वेगाअनेनतेहेमहाबाहोदेहेअव्ययमविकारिणमपि
देहिनंस्थूतायांवत्समिवपाशेनाभूताःगुणाःनिबध्नंति ५

तत्रकःकेनसंगेनबध्नातीमुच्यतेतत्रेतितत्रैषुगुणेषुसत्त्वंनिर्मलत्वात्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात्प्रकाशकंआलोकवत्स्वगोचरावद्योतकं अतोऽनामयंरजस्तमो
भ्यामनभिभूतंतत्तत्सुखसंगेनज्ञानसंगेनचत्वं अविद्ययातिरोहितस्वरूपज्ञानत्वं अहंसुखीअहंज्ञानीत्यभिमानेनअंतःकरणवृत्तिधर्मयोःसुखज्ञानयोरात्म
न्यारोपेणबध्नातिहेअनघअव्यसन ६ रजोगुणोरागीरंजनोत्तृष्णारागात्मकंविद्धितृष्यमाणेऽपिअर्थेषुअतृप्तिःसंगःप्राप्तेविषयेमनसःप्रीति
लक्षणःसंश्लेषःतयोःसमुद्भवंनिदानभूतंतद्रजोहेकौंतेयकर्मसंगेनदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगस्तत्परतातेननिबध्नातिदेहाभिमानिनं ७ तमोगुणा

तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ६ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं तन्नि
बध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं ७ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ८
सत्त्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ९ छ ॥ ॥ ॥ छ छ ॥

स्तुश्चोभ्यांविलक्षणःअज्ञानंमायायाआवरणशक्तिस्ततउद्भूतंअज्ञानजंविद्धिअतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिहेतुःप्रमादोऽनवहितत्वंसत्त्वकार्यप्र
काशविरोधिआलस्यंजडत्वंरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधिउभयकार्यनिरोधिनीतमोगुणालंबनावृत्तिर्निद्राताभिरेतत्तमोनितरांबध्नातिहेभारतदेहिनमिम
नुवर्त्तते ८ सत्त्वमुत्कृष्टंसत्सुखेदुःखकारणमभिभूयसंजयतिसंश्लेषयत्येवमुत्तरत्रज्ञानंप्रकाशआवृत्यप्रमादेअवश्यकर्त्तव्यस्याकरणे ९

सत्वाद्यः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवंतीत्याशंक्याह इतरेतरयोरभिभवे सतीत्याह रजस्तम इति रजस्तमसी अभिभूय सत्वं भवति वर्द्धते एवं रजोपि सत्वतमसी अभिभूय भवति तथा
तमोपि सत्वरजसी अभिभूय भवतीत्यर्थः १० तत्र सत्वोद्भवलिंगमाह त्रिभिः सर्वद्वारेति अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्यांतरः करणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावब
राविरोधी परिणामविशेषो जायते तेन तद्ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्वं विवृद्धमिति विद्याज्जानीयात् तत्रापि सत्वादि

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा त
दा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ११ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृ
त्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमला
न्प्रतिपद्यते १४

दि ग्र॰४

तिलिंगेनापि जानीयादित्यर्थः ११ लोभः प्र[illegible]के[illegible] प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ आरंभो गृहादेः कर्मणां अशमः सत्तामसत्तां वा कार्याणामनुपरमः स्पृहाद
पृथग्धनादौ उपादित्सा रजसि विवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ १२ तमसि वाधके गुर्वादौ अप्रकाशः सत्वकार्यप्रकाशानुदयः अप्रवृत्तिः स
त्वपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रमादः कार्याकार्यविवेकराहित्यं मोहो निद्रालस्यादिरूपः १३ प्रलयं मरणं उत्तमविदां [illegible] हिरण्यगर्भाद्युपासका
नां देवानां वा लोकान् अमलान् निर्दुःखान् १४

भी०
१६०

कर्मसंगिषुश्रेोजन्मान्तेकर्मानुष्ठातृषुमनुष्येषुमूढयोनिषुतिर्यकस्थावरचंडालादिषु १५ सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणः फलंनिर्मलंदुःखाज्ञानमलशून्यं
सात्विकंज्ञानवैराग्यादिकंरजसोराजसस्यकर्मणः फलंदुःखं तमसस्तामसस्यकर्मणः फलंनिर्मलंस्वज्ञानंसात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगर्भहितमि
माहिनाः प्रास्मेवक्ष्यति १६ एतादृशंफलवैचित्र्यंस्वे क्रमेवहेतुमाहसत्वादिति १७ यतःसत्वादिभ्योज्ञानादीनिजायंतेऽतःसत्वादिवृद्धिकालेप्रल

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलं
रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं १६ सत्वात्सं जायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमादमोहौतमसोभवतोज्ञानमेवच १७ ऊ
र्ध्वंगछंतिसत्वस्थामध्येतिष्टंतिराजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगछंतितामसाः १८ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुप
श्यति गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगछति १९

यंगछंतः कर्मणोत्तममध्यमाधमासुयोनिषुजायंतइत्याह ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वंदेवभावंमध्येमानुषभावंअधः नरकतिर्यक्स्थावरभावंजघन्यंनिंद्यंयद्गु
णवृत्तंनिद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८ कथंप्रकृतिःपुरुषंबध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तंकथंवाततोस्यमुक्तिरित्यस्योत्तरमाहनान्यमितिगुणेभ्यःका
र्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो मद्दृशिमात्रंस्वात्मानंद्रष्टाजीवःकर्तारंनानुपश्यति किंतुगुणाएवकर्तारइत्येवपश्यतिनत्वहंकर्तेतितथागुणेभ्यःप
रंगुणव्यापारसाक्षिभूतंमांयदावेत्तितदासदेहितामद्भावंब्रह्मभावंगछतिअमदानुगुणभावंगतोभवति १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीराम०
१६०

कथं तद्भावं गच्छतीति तत्राह गुणानिति एतान् गुणान् महदादित्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् देहस्य समुद्भवो येभ्यस्तान् अती-
त्य जीवन्नेवातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वा अमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति एतेनानेनाशकामिगुणात्ययप्रयोजनमुक्तं यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखै-
र्विमुक्तः सन्निति त्वत्र न च निवृत्तिहेत्वा २० प्रवृत्तितो मुक्तिप्रकारे उक्ते अमुक्तलक्षणानि पृच्छन्नर्जुन उवाच कैरिति कैर्लिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीन् गुणानेतानत्या-
तानतीतो भवति पुमान् हे प्रभो तस्य किमाचारः कोऽस्याचारः कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्य वर्तते २१ तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रका-
शमिति प्रकाशं प्रवृत्तिं मोहं सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि मुख्यानावस्थायां तानि सम्यक्प्रवृत्तानि प्राप्तानि नपुंसकता संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि नापि समाध्यव-

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २० अर्जुन उवाच कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणा-
नेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१ श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव
च पाण्डव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २२

स्थायां तानि निवृत्तानि संति कांक्षति सोयं निर्विकल्पसमाधिस्थो ब्रह्मविद्वरिष्ठः यं प्रकृत्य श्रीभगवतेऽस्मर्यते देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यतीति श्र-
त्र वाशिष्ठे योगभूमय उक्ताः ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिना-
मिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति तत्र यथोक्तसाधनसंपन्नमुमुक्षुता प्रथमा श्रवणमननविचारात्मिका द्वितीया निदिध्यासनरूपा
तृतीया एतास्त्रः साधनभूमयः सत्त्वापत्तिः ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता अस्यां योगी कृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिसुखं केवलं नानुभवति पानिस्त्वो
जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः तत्रापि पंचम्यां भूमौ स्वतः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति षष्ठ्यां परप्रयत्नेन सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोयं निर्विकल्पसमाधिस्थः प्रका-
शमित्यनेन श्लोकेनोक्तः २२

अथषष्ठांपदार्थाभावभूमिंगतोब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदितियोयंसमाधौउदासीनइवास्तेउत्थानेकिमपिप्रयोजनमपश्यन्नहंममक
र्तव्यमस्तीतिवासनाशसत्वात्तयत्रास्तेएवंनतुपरप्रयत्नमंतेरणाकदाचिदपिगुणैर्विचाल्यतेपरेणाप्युत्थापितोपिगुणान्नपश्यन्गुणावर्तन्त
इत्येवज्ञात्वापियोवतिष्ठतिसत्त्वभूपस्यवेदेनतुगुणान्कृतैर्मिष्टान्मिष्टस्पर्शैःइंगतेचलतिअयमर्थः यथाकश्चिद्भुंजानोरसनामौनतत्स्वयंकाशादिरसे
नविंदतिपरेणाज्ञापितोपिकिंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितत्रोदासीनएवास्तेब्रह्मविदेवविशेषदर्शनमसतिसाधानातननिरतेहृतसुखदुःखवापश्यति
तद्रूपत्वेनेयः २२ अथपंचम्यांभूमावसक्तिनामिकायांस्थितोब्रह्मविद्वरउच्यतेसमाधौसमदुःखसुखस्तयस्यतत्समदुःखसुखःस्वस्थःस्वेनैवस्वच्छे

स्व १

उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते गुणावर्त्तन्तइत्येवंयोवतिष्ठतिनेंगते २३ समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः तुल्य
प्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

वतिष्ठतीतिस्वस्थःपरात्तुनसमाधौइच्छातहास्वपंमेवसुन्निष्ठतीतिभावः सोपिव्युत्थानावस्थायांसमलोष्टाश्मकांचनोविरक्तइत्यर्थः तुल्यप्रि
याप्रियः तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिःस्वप्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्सोस्वशात्मेतुल्याहर्षविषादशून्यः त्रोहेतुर्धीरइतियथाकश्चिद्रत्नोब्रमहारवेद
नात्तोपिनत्वामुत्तातिधैर्याद्धृदयेनोचानुभवतितद्वत्स्वयंहर्षविषादावनुभवन्नपिधैर्यान्नचलतिएवंस्वतुज्ञानायामपिवेदनायांहर्षोद्विरयएवास्तितत्त
स्यतुवेदनैवनास्तीतिभेदः एतेनश्लोकत्रयेणसर्वेषांजीवन्मुक्तानांसमाधौलिंगानितत्संवेद्यानिआचार्यस्वपरसंवेद्यानिलिंगानिसूक्तानि २५

अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधितद्युत्थानाभावेन स्वसंवेद्यलिंगाभावात्तत्र च निश्चयेन हेतुस्य वाधात लिंगमाचार्यास्त्वपरसंवेद्य एवेतराद्ध
मानेनियथाहि परीक्षकः कूटकार्षापणस्य लाभे विनाशे वा हर्षविषादशून्यो न च तल्लाभार्थं यत्नमारभते महत्सु तान्यां वाध्यते तल्लाभार्थी यत्नं चारभत एवं विद्वान्
महामरीचिकाकूटसमाने प्रपञ्चे न तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव न तत्र तल्लाभपरिहाराय वा यत्न[...]मारभतेऽतो गुणातीत इत्युच्यते सर्व

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

प १

त्रपत्रार्थः २५ अथ कथं त्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्योत्तरं विवक्षुः साधनभूतां मुक्तिसंबुभूमिषुत्ततीयां तनुमानस्तामाह मां चेति यश्चतीश्वरो मां परमात्मानं
चकारस्त्वर्थे पूर्वभूमिस्थोपि सर्वेशं परं घोतयंति अव्यभिचारेण संतानेनानेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहेन न अणिधा
नरूपेण योगेन सेवते ध्यायति स एवं मद्भक्तोकृतचित्तः एतान्गुणान्समतीत्य ध्यानपरिपाकांते सत्वमपि वाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति

प २

भुवो भाव इति भव्यतेंक्यप् २६

भी०

१६२

विषयप्रदर्शनद्वाराविचारणाख्यांद्वितीयांभूमिमाहब्रह्मणोहीतिब्रह्मणोवेदस्यप्रतिष्ठातात्पर्येणपर्यवस्यानेऽहमेवअमृतस्यकर्मब्रह्मोपदर्शनद्वाराऽमृतसाधन
स्याव्ययस्यानादित्वादनंतत्वाच्चापोहवैयर्थ्येनाश्रमाणामपशंकाकलंककलुषस्यस्वतःप्रमाणभूतस्यार्थःस्तेनोपक्रमोपसंहारादिषयालोचनयावेदाविरुद्धत
कोपकरणपाद्वेतत्रस्ववेदस्यतात्पर्यमहंदर्शनकामेननिर्णीतव्यमितिविचारणाख्याद्वितीयाभूमिरुक्ताहेतुफलोपदर्शनमुखेनशुभेच्छाख्यांप्रथमांभूमिमाह
शाश्वतस्येतिकाम्यधर्मवत्फलदानेननाशाभावात्भगवत्प्राप्तिमोक्षनिमोधर्मःशाश्वतःविविदिषादिपारंपर्येणमोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात्शाश्वतस्यचध

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच २७ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेप्रकृतिगुणभेदोनाम० १४

र्मस्यप्रतिष्ठापरमंप्राप्यंफलमहमेवतथाऐकांतिकंविषयसंगजन्यसुखस्याव्यभिचारित्वरूपमूर्तंमोक्षसुखंतस्यापिप्रतिष्ठापराकाष्ठाहमेवएवंनिष्कामधर्मेण
विशुद्धचित्तस्यैकांतिकेसुखस्पृहाभवतीतिसेयंशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिस्तत्रपरंपरांभूमिमारोढुमशक्तस्यपूर्वापूर्वाभूमिरुपरिरुध्यतेयथाध्यानेनात्मनिपश्यं
तीत्यत्रनिदिध्यासनाशक्तस्यकर्मयोगउपदिश्यतेतद्वत् २७ इतिनीलकंठीयेभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेचतुर्दशोऽध्यायः १४

श्रीराम०

१६२

पूर्वाध्यायांते त्वेकांतिकस्य प्रतिष्ठाप्रकाशोहमित्युक्तं तत्र किं तत्स्वरूपं तत्सुखं केन वा अनंतं केन वा साधनेनास्यावरणभंगः केन वाधिकारिणा तत्त्वाप्यमि
त्यादि वर्णयितुं पंचदशोध्याय आरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते इति श्रुतिप्रसिद्धमानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणाभिवृद्ध्या
नंदं सोपानपंक्तिरूपोपस्थितं परमानंदाह्वये वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणमस्य संसाराश्वत्थस्य तमूर्ध्वमूलं अधःशाखं ऊर्ध्वं हि अधःसोपानस्थानीयाः शाखा
इव शाखा अस्य क्रमहदहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वमनुष्यतिर्यक्स्थावररूपाः शाखा यस्य सोधःशाखस्तं न श्वो
पि स्थाता यो न स्थाता स अश्वत्थः तमश्वत्थं संसारवृक्षं तथापि अव्ययमनादित्वात् अनाद्यनंतं प्राहुः वैदिकाः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादयः छंदां

श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृ
तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २

सि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयः त एव पर्णानि पर्णसंघातवत्शोभाहेतवो यस्य तरोः तमश्वत्थं यो वेद मिथ्यात्वेन स एव वेदवित् विदितवेदार्थः अत्राश्वत्थ
रूपकेण संसारो वर्णितः १ अधश्च मानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरादयोऽवांतराः ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरि च गंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतं प्रसृताः प्रसारिताः तस्य
शाखा गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धा गुणप्रवृद्धाः विषया एव रंजकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासां ताः संसारवृक्षस्य परमूले ब्रह्मण्युक्ते अधश्चेह मनु
ष्यलोके ततः मूलानि वासनारूपाणि अवांतरमूलानि संततानि प्रवाहरूपेण तानि यतः कर्मानुबंधीनि कर्मैव धर्माधर्मलक्षणं अनुबंधः पश्चाद्भावी येषां तानि क
र्मानुबंधीनि वासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसंतानोपपत्तिरित्यर्थः २

ननुमृत्वापिस्यात्तमनर्हस्त्वाध्ययस्त्वेसुक्तेत्रतिहरणाविनाशिविज्ञानसंतानरूपोवाधीत्यादिस्वभावाहतिस्येवाठसंसारस्तर्हितु[illegible]छेद्योवासनानांकर्मणांचवीजांकु
रवद्धमोमजन्यहत्तुत्वस्यावर्जनीयत्वादितिमाशंक्यसत्याभ्यामनिर्वचनीयोयमितितेपक्षमाश्रिमपरिहरतिनरूपमितिनाजूपगस्येवास्यरूपंसम्यग्दृशावीक्ष्यमा
णांसततेनोपलिप्यतेइहजीवमेवहेहेयथापूर्वमज्ञानदशायांतथानोपलभ्यतेज्ञानदशायां[illegible]नास्यमृषात्वमनुभवैकवेद्यमितिमुक्तेसतेननअनुपलभ्यरूपत्ववच
नेनस्वप्रकाशानांविज्ञानानांरूपवतांवीजादीनांचसादृश्यव्यावृत्तिः नहिशशविषाणतुल्यएवायंस्यादितिमतआह नांतोनचादिरितितिउपादानस्यमूलाज्ञा
नस्याघंतशत्त्वात्दयमपि[illegible]आधंतशृस इसमर्थः नहिआत्मवद्परिहार्यःस्यादितिमाशंक्याहनचसंप्रतिष्ठास्थितिर्लयस्यान्तेवृक्ष
समभूमिरिक्तात्तिनयायंब्रह्मणोविकारोयेनततैवलीयतेनचेष्टापत्तिःब्रह्मणः कोरस्थ्यभंगापत्तेः किंतर्हितुच्छमज्ञानमस्योपादानंतत्स्मिस्त्वज्ञानेनविन

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ३ ॥ ॥

ष्टेसमूलस्यास्योछेदोभवतिअज्ञानस्यचतुच्छत्वंतुच्छेनाप्यपिहितंयदासीदितिश्रुत्यातत्कार्यस्यरज्जुरगादेः प्रलयेनरस्तुपलंभस्यानुभवेनचसिद्धंतस्मादस्य
संप्रतिष्ठानोपलभ्यतइतियुक्तमेवोक्तंतमिममश्वत्थंवासनानांदृढत्वात्सुविरूढमूलंदृढतरमूलंतमपिअसंगशस्त्रेणसंगोहंहारिस्तादात्म्यवुद्धिस्तदुर्जनम
संगः तेनदृढेनपरिपक्केनाछित्वाततः पदंतत्परिमार्गितव्यमितिउत्तरेणान्वयः यद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगः सुषुप्तौस्वयमेवजायतेतेनतन्मू
लवासनाभिरप्यात्मनोसंगोनुमीयतेतथापिवासनामूलस्याज्ञानेनानुच्छेदात्तनासंगधीर्दृढाभवतितस्मात्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासेनकारणश
रीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यछेदोमूलोछेदः लवणोदकवतान्नजूपगवद्धावविलापनरूपःकर्तव्यः ननुसांख्यानामिवस्वरूपेणासतः

पापवर्जनमात्रं २

अस्य प्रतिष्ठा २

तमिममश्वत्थं छित्त्वा किं कर्त्तव्यमत आह तत इति न केवलं निर्विकल्पसमाधिनानसंगमात्रेणाहंतार्थेता किंतर्हि ततोऽसंगानंतरं तत् श्रुतिप्रसिद्धं पदं पदनी
यं ब्रह्म परिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिबलेनाहमेव ब्रह्मास्मीति ज्ञातव्यं यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः संतो न निवर्त्तंते न पुनर्विवर्त्तंते तमेव चाद्यमपगातेन्द्रमू
द्यं पुरुषं पुरिशरीरे शयानं पि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति भावयेत् भगवतस्त्ववाद इदं वचनं लोकशिक्षार्थं वर्त्तेश्वर वचस्मर्मतीति वक्तव्यको सौ पुरुषः यतः पुराणी स्वा
द्याप्रवृत्तिः सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति इसं वेहस्रा प्रसृता श्रेष्ठा त्वपि प्रवृत्ताः यतो वयमपि इदानीं कामयामहे धनादिना वयं भूयांसः स्याम प्रज

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्त्तंति भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४
निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मविद्याविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५

यावज्जायेमहीति वेत्ति येनेयं प्रवृत्तिर्दर्शिता तत्र मार्गो नैव स्यादिति वर्त्तिष्यत इति संबंधः ४ एवंभूतैकांतिकस्य मुमुक्षोः साक्षात्कारकं संसाराश्वत्थं तच्छेदकमसंगश
स्त्रं वोत्का तस्य मुमुक्षोस्तज्ज्ञानावधिकाशीनस्य स्वरूपं चाह हृतमात्यां निर्मानेति मानो दर्पः मोहो विपर्ययः तद्रहिताः निर्मानमोहाः जितसंगाः कर्त्ताहमि
त्यभिमानः दोषा रागादिस्त्रीयेस्तैः जितसंगदोषाः अध्यात्मनित्याः निष्ठावंतः आत्मध्यानपरा इति यावत् विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः द्वंद्वैः सुख
दुःखे सपत्नक्ष्मांशीतोष्णादीनामपि तैर्विमुक्ताः सम्यक् तितिक्षावंतः समर्थाः अमूढा विद्यानाशेष्ट तवंतः तत्पदं अव्ययं अपुनरावृत्तिं गच्छंति ५

ननु यदि तत्पदं गच्छंति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यंभावी पततां नाम मुमुक्षया इति मायात तत्तत्र यस्मिन् गता न निवर्तंते तत्त्वनुपपन्नमित्याशंक्य तत्स्वरू
दस्य स्वरूपमाह न तदिति तत्पदं सूर्यो न भासयति नापि हीनत्वे न चक्षुर्योग्यत्वात् एतेन सर्वेषां वाह्येंद्रियाणां निवृत्तिः यद्धि रूपात्र चक्षुर्योग्यं तत्त्वं वेदा
चक्षुरनुग्राहकेण भास्वरेण इदं तु न तथेत्यर्थः न शशांकश्चंद्रोऽपि भासयति यत्त्वमनो याह्यं वस्तु तच्चंद्रेण मनसोऽनुग्राहकेण भास्यं इदं तु न तथा यतो मनसामनु
त इति श्रुतेः स्वमनोयाह्यत्वनिषेधात् नापि पावकः भासयति पदिवाचा याह्यं तत्त्वं वाह्यनुग्राहकेण पावकेन वा इदं तु न तथा न यद्वाचानभ्युदितमिति श्रुतेः
स्ववागोचरत्वनिषेधात् न च त्रुषावाभ्यते नापि वाचस्पतिरसंतत्वं चयतस्त्वहूर्मनो वा वागमनेनेन स्थूलसूक्ष्मकारणात्प्रपंचातीतं प्रसंगतः पर्नांतः प्रज्ञं न
वहिः प्रज्ञमिति स्थूलमनणुरित्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषाविहितं परमतिपादितं तत्तत्र मम परं धाम स्वरूपज्ञानादयः परमादन्यत्र ज्योतिश्चिन्मात्रं ममे निम

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम १६ ६६ ६६ ६६

वंधो रात्रो शिर इति चतुष्पाचारात मरुभिन्नज्योतिः स्वयं प्रकाशमित्यर्थः अत एव यत् गत्वा प्राप्य ज्ञात्वेत्यर्थः न निवर्तंते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्या
भावात् एवं आत्मा नेहियद्रापराहोवेव एतस्मिन् दृश्ये नात्म्ये निरुक्ते निलयने अभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोऽभयं गतो भवतीति श्रुत्यर्थानुगमो द्रष्टव्यः अदृ
श्य इति दृग्योग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वपर्युदासः अनात्म्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तद्भिन्नं अनात्म्यं इति मनसो योग्यत्वेन चंद्रभास्यत्वनिरासः अनि
निलये विलीयते तस्मिन् सर्वं स्थूलसूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तद्भिन्ने अत एवानिरुक्ते निर्वचनायोग्ये वाचामगोचर इत्यर्थः तेन पावकास्यकाश्यपेरदृश्यतेति सि
द्धं येन सूर्यादिप्रकाश्यं अस्य वितर्हि मार्गम् संभसलोकादयश्च परिजितं अप्राकृतं वेदस्वपरदैनसंदेशांतरोऽस्तितमाव्या पुनर्न निवर्तंत इति व्याख्यातं तेषां नरूप
मस्पृहत्वमपि लभ्यतइति द्रष्टव्यं तुच्छत्वाद्दैवतादेर्द्रष्टव्यापिष्ठत्वमपरिहार्यं दृश्यत्वाद्विशेषात् तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

३

ननु यदि सूर्याद्यवभास्यमतीतरूपं त्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति त्वयैवोक्तं क्षेत्रज्ञत्वं क्षेत्रे हि क्षेत्रज्ञस्य मतः तत्र घटादिप्रकाशकमिति तिर्यगाद्युपरूपं दृश्यते नहि यः स्वयंज्यो
तीरूपः स्वविषयावभासने ज्योतिरंतरमपेक्षते दीपादिवद्दर्शनादिमात्रं केवलाह्यत्रिभिः ममैवेति यत् यस्मात् ईश्वरो जगत्स्रष्टा शरीरं अवाप्नोति स एव इह प्रविष्ट आत्म
स्वाग्रेभ्यः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतिभ्यः ईश्वर एव शरीरधारी नं यावदस्मात् हेतोः अपिशब्दोवधारणार्थः समुच्चयार्थः कस्मिंश्चिदहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्या
मि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः प्राणधारणेनोपाधिता ईश्वर एव चेदुत्क्रामतीति ततो हेतुत्वयात जीवलोके संसारे यो जीवभू
तः प्राणि सनातनः सर्वदैकरूपोहमेवेति वक्ष्ये यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वाणि आत्मनो व्युच्चरंतीति वह्निविस्फुलिङ्गमा
येन समं ममैवांश इत्यंशांशिभावोक्तिः यद्यपि वह्नौ भेदः परिमाणं च स्वगतं न दृश्यते तथा तदुपाधिगतमेवात्र द्रष्टव्यमेतत्त्वस्य प्रपञ्च्यते अयमस्मादग्नेर्भिन्नः अयम
नेः

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य स्फुलिङ्ग इति अस्मादल्प इति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ इति श्रुतत्त्वस्त्वनुर्विधपरिमाणांशस्येव ब्रह्मणो ममैवांश इत्यंशांशिभावेन भेदोल्पत्वमहत्त्वे चोप
चारादौपाधिके ध्येयेत यथा च श्रुतिः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट इति समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एवं भिन्नाभिन्नो लोकैरिति च
यथा च विस्फुलिङ्गो वह्निरेव न तु वह्न्यंशः एवं जीवोपि ब्रह्मैव न तु ब्रह्मांशः अल्परसा ब्रह्ममेव किं तु वा उन्नेति दार्ष्टान्तिके पिंडे गात्रस्पष्टं ह्येन एकैकस्मिन्नव ब्रह्मभा
वपरिसमाप्तिदर्शनात् नांशोंशिकल्पनया अयोगात् एवं जीवभूत ईश्वरो ममैवांश इत्यंशोहमभेदो मनः षष्ठमेतानि मनसा सह षडिन्द्रियाणि प्रकृ
तिस्थानीन्द्रियाणां स्वभावो विषयग्रहणं तत्र स्थितानि कर्षति सुप्तिप्रलयसमाप्तिकालेषु संकोचयति तिष्ठेत तान्येवाशयात् स्वलयस्थानात् गृ
हीत्वा संयाति विषयदेशं प्रतिगच्छति प्रबोधसर्गस्थानकालेषु तत्र दृष्टान्तः वायुर्गन्धानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ७ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मै१

गी०
१६५

कानितानिमनःषष्ठानितानिगृहीत्वाचायंकिंकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायस्वव्यापारवन्तिकृत्वाविषयान्शब्दादीनुपसेवते यतःप्रकाशयतियथा
दीपःस्वसम्बन्धित्वाभावेतैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोपिस्वविषयावभासनेस्वयमेवप्रभुः एवंजीवोपिघटाकाशवत्त्वात्भायमनःषष्ठानीन्द्रियाणिसूर्यादीन्दीपवत्
तेनयापिघटावभासेस्वयमेवकरोतिनेत्राणिइन्द्रियसूर्यादीनिस्वभास्यत्वात्तैलवर्त्यादिवदिमाशयः ९ तमेवंभूतंमनःषष्ठानीन्द्रियाणिप्राणांश्चा

श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९ उत्क्रामन्तंस्थितंवापिभुञ्जानंवागुणान्वितं वि
मूढानानुपश्यन्तिपश्यन्तिज्ञानचक्षुषः १० यतन्तोयोगिनश्चैनंपश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं यतन्तोप्यकृतात्मानोनैनंपश्यन्त्यचेतसः ११

विहायैतेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामन्तंतेषांस्थितंतेषांभोगेनभुञ्जानंतेषांसत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेनगुणान्वितंघटाकाशमिववाघटगमनादिनागमनादिव
न्तंस्वतस्तूत्क्रमणादिशून्यमपिविमूढास्तात्त्विकरूपंनानुपश्यन्तिज्ञानचक्षुषस्तुपश्यन्तिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंनतुपरिहितस्यात्मनइतिजानन्तीत्यर्थः १०
यतन्तोयत्नशीलायोगिनश्चैनंआत्मनिबुद्धौअवस्थितंविभुमुत्क्रान्त्यादिहीनमसङ्गंपश्यन्तियतन्तोपिअकृतात्मानःयज्ञादिभिरशोधितचित्ताःएनंपश्य
न्तियतःअचेतसःअनिर्जितचित्ताःपाषाणतुल्याइत्यर्थः ११

नं २

गी०
१६५

सा२ क१

कथंतर्हिसूर्यादीनामपिभासकत्वंलोकेदृश्यतेतत्रापिमदावेशादेवेत्याहयदादित्येतिअत्राध्यादिपदैःकरणाधिष्ठात्र्योदेवतालक्ष्यन्तेयानिकरणानिचतंवे
रोचिरस्यवेपदादिषुवाय्वादीनांणाधिष्ठानत्वतद्विधिष्ठेयेषुवाय्वकरणेषु चगतंविषमानंतेजोविषयप्रकाशनसामर्थ्यंतत्तेजोमामकंमदीयंविद्धियेनसूर्यस्तप
तितेजसेद्धः येनचक्षूंषिपश्यन्तीत्यादिश्रुतिभ्यः एवमनच्चंद्रमसोयदेतत्तेजःप्रकाशनसामर्थ्यंतदपिमामकमेवतथापहुतगम्योः सर्वेणिगङ्गा यत्पनेत्र
याहताहिविषयप्रकाशनसामर्थ्यंतदपिमामकमेवेत्यर्थः अक्षरयोजनास्पष्टा १२ नकेवलमादित्यादिगतंप्रकाशनसामर्थ्यंमामकंअपितुपृथिव्या

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकं १२ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा
पुष्णामिचौषधीः सर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः १३ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं

दिगतंभूतधारणाप्यायनसामर्थ्यमपिमदीयमेवेत्याह गामितिगांपृथिवीमाविश्यपरान्दृढांकृत्वाभूतानिअहमेवधारयामिओजसाबलेनअन्य
थापृथिवीसिकतामुष्टिवद्विशीर्येततथाचमन्त्रवर्णः येनद्यौरुग्रापृथिवीचदृढेतिसदाधारपृथिवीमितिचतथाहमेवसोमोरसात्मकोजलात्मकः रसोजलं
तेरसोहर्षेरसमनेकार्थमंजरीजलमयोभूत्वासर्वाओषधीः पुष्णामिचावतीः पुष्टाश्चकरोमिसोमोहिसलात्मातत्प्रवेशेनसर्वाओषधीःपुष्णातीतिप्रसिद्धं
१३ अहंवैश्वानरसंज्ञकउदरस्थोऽग्निर्भूत्वाप्राणिनांसर्वेषांदेहमाश्रितः सन्प्राणापानाभ्यांवायुभ्यांसमायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयंभक्ष्य
दंतव्यापारेणपेरुमस्यापादिभ्योऽन्नंतहनपेक्ष्यंपायसादिलेह्यंगुडशर्करादिचोष्यंनिष्ठ्योष्यमस्रमानेरहुतंशादिएतेनसर्वेवस्तुसशिक्षितमोदृश्यतेसामदीयेवे
तिभावः तदेवंभोक्तावैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नंसोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौसर्वमितिपश्यतोऽन्नदोषलेपोनभवतीत्यपिद्रष्टव्यं

किंचसर्वस्यप्राणिजातस्याहंहृदिसंनिविष्टआत्मेत्यर्थः अतोमत्तएवतेभ्यःस्मृतिःज्ञानंचपुण्यवतांपापिनांतुतयोरपोहनंविस्मरणमज्ञानंच
भवतितथासर्वैर्वेदैःकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकैरहमेवपरमात्मावेद्योवेदांतकृत्वेदांतार्थविद्यासंप्रदायकृत्वेदवित्वेदार्थविच्चाहमेवअस्तेनदेहांतविहे
दविद्वस्वस्वस्मृतिरित्युक्तंभवति १५ सर्वशास्त्रहृदयंसंगृह्णातिद्वाविति लोकेप्रसिद्धौइमौद्वौपुरुषौक्षरोविनाशीसचसर्वाणिभूतानिप्राणवंतिकर्म
हृदयमुत्पिप्रलयपक्षेतस्मादौउपाधिनाशमनुविनाश शीलोजीवोब्रह्मप्रतिबिंबभूतोजलार्कोपमः प्रज्ञानएवैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायतान्येवानुविन

सर्वस्यचाहंहृदिसंनिविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहं १५ द्वाविमौपुरुषौ
लोकेक्षरश्चाक्षरएवच क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते १६ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रय
माविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः १७

श्यतीतिश्रुतेः कूटस्थोनिर्विकारोमायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेननाशासंभवात्उपाधिद्वयेणावशीकृतत्वाद्वासौनर२१हितस्तद्रूपान्नक्षर
तेरन्यःक्षरः १६ एताभ्यांकार्यकारणोपाधिभ्यामन्योनिरुपाधिरुत्तमःपुरुषः योसौपरमात्मेतिउदाहृतः शास्त्रेयोसौमाययाईश्वरोभूत्वालोकत्रयंउ
त्तममध्यमाधमशरीररूपंआविश्यधारयतिशरीरत्रयंअथापिअव्ययः सर्वज्ञत्वेनईश्वरधर्मेणाअल्पज्ञत्वेनजीवधर्मेणवानव्येतिवर्धतेह्रीयतेवेत्यर्थः

यस्मादिति क्षरं उपाधिं अतीतोऽस्मि अस्पृष्टोऽहं अतोऽक्षरादपि चेति वशीकृतत्वात् अक्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः जडात् क्षरात् उपाधेः उत्कृष्टस्तदुपहितो जीवश्चेतनत्वा
त् ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वातंत्र्यात् ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिः अतो गतार्थकमसत्वात् अक्षरार्थः स्पष्टः १८ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह यो मामि
ति असंमूढः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययासौहित्यहीनः सर्वस्मै विदितयतो मां पूर्णत्वात् जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भजति १९
अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानमोक्षफलमुक्तोऽथेदानीं तत्स्तौति इतीति इति एतत् गुह्यतमं अस्मं नाहस्म [illegible] शास्त्रं अपि इयमष्टाध्यायी कृत्स्नशा

दमा

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः १८ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं स स
र्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २० इति श्रीम
द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम अ० १५

स्तुतं तथापि अस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनात् इदमपि शास्त्रं अत्र हि कार्यकारणविभागसंसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः परं
वेद्यं स वेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिना सर्वः शास्त्रार्थः दर्शितोऽस्ति इदं मया उक्तं हे अनघ निर्व्यसन एतत् तत्त्वं बुद्ध्वा बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मवि
द्भवेत् तावता कृत कृत्यः सर्वहितकृत् संपरमावगतिपर्यंतं तत्र वक्तव्यपुरुषार्थसमाप्तेः स्यात् मामप्राप्यतीति पश्चस्यात् भवति नातः परं कर्तव्यमवशिष्यत
इत्यर्थः २० इति नैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे पंचदशोऽध्यायः ॥

नवमेऽध्याये राक्षसीमासुरीं दैवीं चेति त्रिविधः संपत्सूचिता तामु राक्षसीमासुर्यामेवांतर्भाव्य द्वैविध्यं संपदां प्रपञ्चयन्नवसाधनेन हेयोपादेयाज्ञापनायेदं षोडशोऽध्याय आरभ्यते
तौ अभयं सत्त्वसंशुद्ध्यादिधीर्हन्त्वेये दैवाः दंभदर्पाद्याधीहन्त्वेयासुरा इति हेतोः शास्त्रपरिसमापनात्पूर्वाध्यायान्ते इदमुक्तं मयानघ सदृर्जुनं संबोधयतः न च त्वं दैवसंपत्ति
मत्त्वं तद्धि यद्वत्त्वासुरीं संपदिति दर्शयितुं श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयं स्वोच्छेदबुध्यभावः सत्त्वसंशुद्धिः चित्तनैर्मल्यं ज्ञानं श्रवणादिजन्यं योगो ज्ञाते
र्थे चित्तप्रणिधायं यथावस्थितिर्निष्ठा एषा मुख्या दैवी संपत् दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां दमो बाह्येंद्रियनियमः यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः स्वाध्या
यो वेदाध्ययनं तपो वक्ष्यमाणं लक्षणं शारीरादि त्रिविधं आर्जवं ऋजुत्वं सर्वदा १ किंच अहिंसा प्राणिपीडावर्जनं सत्यं अप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थ मे
भाषणं अक्रोधः परैस्ताडितस्यापि तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् शांतिः अंतःकरणस्योपशमः अपैशुनं तद्धुर्ज

श्रीभगवानुवाच अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं १ अहिंसा सत्यमक्रो
धस्त्यागः शांतिरपैशुनं दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं २ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता भवंति संपदं दै
वीमभिजातस्य भारत ३

नमपैशुनं तत्पाठः खितेषु भूतेषु कृपा अलोलुप्त्वं इंद्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया मार्दवं मृदुता ह्रीर्लज्जा अचापलं असति प्रयोजने वाक्पाणि
पादादीनामव्यापारयितत्वं २ किंच तेजः प्रागल्भ्यं न तु त्वचो दीप्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वांतर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनं
क्रोधदमुक्तं वृत्तिरिहेंद्रियेषु वसाद्प्रायेषु तस्य प्रतिबंधकौन्तः करणात्तीति विशेषः येनात्र त्तभिता निर्दहादौतिनावसीदतिशौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां
बाह्यं आभ्यंतरं मनो हृत्तनैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः नातिमानिता अत्यंतमानराहित्यं एतानि अभयादीनि दैवीं सत्त्वप्रधानां संपदं अ
भिलक्ष्य जातस्य स्वभावतो भवंति हे भारत ३

४२

ह१

अथेदानीं राजसतामसमयीं आसुरीं संपदम् आह दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पः धनाभिजनादिनिमित्त उत्सेकः अभिमानः आत्मनि पू[illegible]ताबुद्धिः क्रोधः प्रसिद्धः पा
रुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं अविवेकजनितो मिथ्याग्रहः एते आसुरीं संपदम् अभिलक्ष्य जातस्य भवंति हे पार्थ ४ अनयोः संपदोः कार्यमाह दैवीति [illegible] दै
वी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुर्यां संपदि जातो स्मीति तां मा शुच इति मा शुचइति ५ द्वौ इति संख्या भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ मे मद्वचनात् शृणु ६
प्रवृत्तिं विधिवाक्यनिवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोः इष्टानिष्टहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७ असत्यं सर्वर्जितं जगत् प्रामाण्यज्ञानेन त्यागः प्रतिष्ठं धर्मोध

दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीं ४ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता मासु
चःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ५ द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ६ प्रवृत्तिंचनि
वृत्तिंचजनानविदुरासुराः नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहै
तुकं ८ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोहिताः ९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

मीरूपा प्रतिष्ठा आस्थितं अलब्धं मन्यनीश्वरं अनियंतृकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपरस्पराः क्रियासात्म्य इति स्त्रीपुंसावीजां कुरवत्सास्य कारणीभूतानां धर्मा
धर्मतत्त्वानां नाय[illegible]तस्तेभ्यो जातं किमन्यल्लोकेस्ति न किंचिद्विशेषमधिपेहं वा उत्पद्यते किंतु सर्वं कामहैतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः कामः त
द्धेतुकं स्वभावादेव जंतुर्जायते न त्वदृष्टादिरित्यर्थः ८ एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिं अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः कादिव सत्वेन
नष्टधैर्याः यतो ल्पसुखे दृष्टसुखे एव बुद्धिर्येषां ते अल्पबुद्धयः अहिता हिंस्राः ९

मा२

श्री॰
१२८

असद्ग्राहान्वश्याकर्षणादिमंत्रजनकायसिध्यादिसाधनेषुअसमीचीनेषुयाहाः निर्बंधास्तेताभिनिवेशाः तान्गृहीत्वा अशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणिव्र
तानिनियमविशेषायेषांतेतथाभूताःसंतः क्षुद्रमार्गप्रवर्त्तनेनप्रवर्त्तंतेनेतेहठात्कृत्यायेतिसंबंधः १० चिंतायोगक्षेमविषयांप्रलयांतांमरणावधिंएतावत्
देहएवात्माकामभोगएवपुरुषार्थइतोन्यन्नास्तीतिनिश्चिताः निश्चयवंतः तथाचबार्हस्पत्यंसूत्रंचैतन्यविशिष्टःकायः पुरुषः कामएवैकःपुरुषार्थइतिच ११

काममाश्रित्यदुःपूरंदंभमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः का
मोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान १२ इ
दमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येम नोरथं इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं १३ असौमयाहतः शत्रुर्हनिष्येचापरानपि ईश्वरोहमहंभो
गीसिद्धोहंबलवानसुखी १४ आढ्योभिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः १५ ॥ छ ॥

अन्यायेनपरवंचनादिनाअर्थसंचयान्धनराशीनईहंतेलिप्संते आशापाशार्विहतोतिइदमद्येति १३ क्रोधपरायणाः त्वंकामपरायणास्त्वंच
पूर्वैत्रिराभ्यामर्धाभ्यामाह असौविजितईश्वरः समर्थः सर्वेषांनिग्रहेसिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः बलवानविषयोपभोगेसमर्थः अतएवसुखी
१५ अ य धर्मोअभिजनवानकुलीनः अज्ञानेनाविवेकेनमोहिताः विविधंभ्रमंप्रापिताः १५

श्रीगम॰
१२८

अनेकं नास्ति एकं चित्तं नीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु प्रवृत्तेषु [illegible] लयं चित्तं येषां ते अनेकचित्ताः ते च ते विभ्रांतास्तु किमिदं मा दौसाधनीयमिदमा
दौसाधनीयमिति विशेषेण भ्रांत्याकुलाः अनेकचित्तविभ्रांताः मोहो स तत्त्वपि सद्बुद्धिः तेरेव जालं तेन आवृताः प्रसक्ताः प्रकर्षेण लग्नाः अशुचौ विणमूत्रादिम
ये १६ आत्मनैवात्मानं मन्यंते ते आत्मसंभाविताः स्तब्धाः अप्रणताः धननिमित्तो मानो गर्वो मदश्च ताभ्यां अन्विताः धनमानमदान्विताः नाम यज्ञै नाममात्रैर्यज्ञैर्द
भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधन ज्ञानस्वयमृत्विक्प्रमुखादि हिंतयजंते १७ अहंकारो हमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शारीरं ज्ञातिधनाभिजननिमित्तं च दर्पः

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ १६ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजंते ना
मयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु
नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९

एवज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु अविषं आत्मदेहे स्वदेह शोषणेन कर्षयंतः शरीरस्थं भूतया मम चेतनः मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विध्यासुरनिश्चया
निति विश्वमारणादिशा परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषंतः अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु क्षमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयंतः १८ तेषां फलमाह तानिति
सर्वभूतसमोप्यहं तान्वेदोक्तशासनातिगान् भक्तद्रोहकान् अहं संततमात्मानुनतः स्योपेन मे वैषम्यं स्यात् पूर्वपूर्वसंस्कारांतेनतथैव पापं कुर्वंति तदनुरूपं फलं च प्राप्नु
वंतीत्यर्थः १९

आसुरींयोनिंप्राप्तानामपिफलमाह आसुरीमिति अधमांनारकींतिर्यक्स्थावरादिरूपांवा २० संक्षेपमासुर्याःसंपन्नेराह त्रिविधमिति २० कामादिपरित्यागेकिं स्यादत आह एतैरिति तमोद्वारैः। तमसोनरकस्यदुःखमोहात्मकस्यद्वारभूतैर्विमुक्तःसन्नात्मनःश्रेयःकल्याणंभगवदाराधनादिकमाचरति ततश्चपरांगतिंमोक्षं

आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं २० त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं २२ यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्त्ततेकामकारतः नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिं २३ ७ ७ ७ ७ ७॥

यातितस्मात्कामादित्रयंत्यजेदिति २१ नकेवलंकाम्हतपरित्यजनकामादित्यागमात्रेणउह्नाश्रवर्त्तीसिध्यतीत्याह य इति शास्त्रविधिंशास्त्रोक्तंइष्टसाधन तयानिष्टसाधनतयाचज्ञापितंब्रह्मणोयजेतत्यसुरांपिबेदित्यादिनाविहितंनिषिद्धंचउत्सृज्यविहितमकरणेननिषिद्धमाचरणेनचउत्सृज्ययोवर्त्तते कामकारतइच्छयासमसिद्धिंचित्तशुद्धिंसुखंवैराग्यादिजनितं नपरांगतिंमोक्षंचनावाप्नोति २३

यस्मात्तशास्त्रातिगः शुध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्तेन च शुध्यादिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्य
मिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञानरूपं विधानं च तदुल्लंघनेन प्रतिसमाधानं अग्निहोत्राद्यकरणे यं दोषस्तत्परिमार्गार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्या
दिकरणे यं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं वाश्वमेधादिकं महाप्रायश्चित्तं शास्त्रं च विधानं च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि लोकांतरे कर्मस्वनधिकारं
दर्शयितुमिह इत्युक्तं तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तशुध्यादिकं नान्यस्येति सिद्धं २४ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे षोडशोऽध्यायः
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इति प्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुन उवाच ये इति ये पुरुषाः शास्त्रविधिं शास्त्रं परेणाचं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारकुलाचारादयं ते सर्वे धर्मप्र

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्र
द्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

मार्गत्यागेन त्रयो विधिर्विधेयं तदुत्सृज्य उपसर्वात्मना परिसमज्य यजन्ते देवं पूजयन्ते नातकृपा दीनमाधिता कृतोऽयं कूपो गंगास्नानादप्यधिकोऽत्रैव स्नानपानाग
हनादृपरिचर्यापुरश्चरणप्रक्रममस्मादेतत्त्वेव नाहमिष्टफलमवश्यं प्राप्स्यामीति निष्ठाजनया श्रद्धयान्विताः संतः तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी किं सत्त्वं सात्वि
की वापि श्रेष्ठकृपेश्चद्विविकारदर्शनात् किं रजः राजसी वा तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेणाकाम्यकारकत्वात् अहोस्वित् इति प्रश्ने किं तमः तामसी वा सा निष्ठा रंगेर
जनधीस्वाशोढीयाश्रलेमहत्त्वबुद्धेर्विषयाभूषायाः दर्शनात् परिपितुर्भाष्येदृष्टव्यवहारस्पर्शनादेव श्रद्दधानतया देवादीन् पश्चेन इत्युक्तं तत्रापि वि
गीत एव दृष्टव्यवहारसंशाद्यः श्रविगीतेस्मिन् नाममस्त्वा हि शंकायाः प्रयोगात् १

भु १ स ६ अ १

एवं सामान्यतः पृष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भावीयो धर्माधर्मादिसंस्कारस्ततो जाता स्वभावजा यदि प्राग्भावे सात्त्विकोऽस्य विनाप्रज्ञा हि धर्मः तेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्त्विकैव श्रद्धा भवति यदि राजसो पक्षादिपूजाह्लादस्तर्हि राजसैव यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजास्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तां मया व्याख्यास्यमानां शृणु २ ननु श्रद्धा चित्तधर्मत्वात्तस्यैवात्मानं प्र ...श्रेष्ठ इति श्रद्धायाश्चात्मदर्शनसाधनेषु तां गतत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्वं चोच्यते इत्याह सत्त्वेति प्राक्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुरूपैव सात्त्विकादिरूपैव तादृश्यस्तास्तु फलाय त्रयं भावनिश्चयो श्रद्धापि भवति तथायं पुरुषोऽपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यथा श्रद्धयोपेतः स एव स इति सात्त्विकया श्रद्धया उपेतः सात्त्विकः एवं राजस्या राजसस्तामस्या तामस इति स एव सति यदि ज्ञानं रूपं भक्त्या प्र

श्रीभगवानुवाच त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वृषराप एव सात्त्विकैव तन्मन्यते न हि तत्सात्त्विकं पुण्डरीकमिव देवान्यजन्ते अनुग्रहं... ति निमित्तकर्मण्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदेदिति यदि त्वेवं मंत्रतंत्रादिना सिद्धं स्वर्गे वासनावशाच्छ्रद्धादिरूपं मन्यते तदा तं पूज्ञा एवानुग्रहं... ति नाप्यर्कादेस्ततो निमित्तकर्मणा गते दोषमपनेतुमर्हति न हि दैवता परा धीयते स्वानुशासनात्ते यदि त्वयं प्रेतः पितामहकुटुंबमावाविषदिति सर्वधर्मान्त्यक्त्वा एनमस्याप्रियं रूपं पूजयामीति मन्यते तदा तं प्रेतरिव तत्त्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं देवतापरा एवानुग्रहं... ति श्रुद्धभोगैः क्लेशाच्च नरके पातयंति ३

श्रीराम०
१७०

सतदेवंकल्प्यतेयस्मात्तस्मात्सात्विकादयोदेवादीनेवयजंतेइत्याहयजंतइतियजंतेपूजयंति ४ सात्विकेतरदोषमभिप्रेत्याह अशास्त्रेतिशास्त्रविह
रितंहि[illegible]पिनाकोलिंगाद्यागमेनविहितंघोरंस्वमांसहोमेनवाह्नरक्तालोहितादिनावादेवतासंतर्पणाद्यात्मकंयेजनाः तपस्तप्यंतेतानासुरनिश्चया
न्विधीतिद्वयोःसंबंधः दंभोधर्मध्वजित्वं अहंकारः तस्मिन्सदृशतावुद्धिः तयासंयुक्ताः कामरागोविषयाभिलाषः वलेसाहसेनाभिविषयसाधनेउत्साहः
ताभ्यांअन्विताः ५ कर्षयंतः कृशंकुर्वंतः भूतग्रामंकरणसमूहं अचेतसोमूढाः मांचैवांतःशरीरस्थंभोक्तृरूपेणशरीरांतस्थंमांपरमेश्वरंवाभोगपरस्यश

यजंतेसात्विकादेवानयक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ४ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजना।
नाः दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयंतः शरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विध्यासुरनिश्चयान्
६ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७

रीरस्यकृशीकरणेनमदाज्ञालंघनेनवाकृशीकुर्वंतः तान्विध्यासुरनिश्चयान् ६ अत्रसात्विकानांश्रद्धाराध्याहारज्ञतपोदानानांपरियहार्थंराजसतामसानांवर्जनार्थंचतेषुप्रत्येकंत्रैविध्यंविधीयतेतथापिश्रद्धात्रैविध्यंआरभ्यत्रैविध्यंचप्रागेवोक्तं आहारादीनांत्रैविध्यंप्रतिज्ञापूर्वकमाह आहारस्त्वितित्रि
हि एतदिमाहारोन्नं अतःपरंप्रायेणपदार्थस्पष्टः तथापिकिंचिकिंचिकिंचित्किंचिद्व्याख्यापते ७

आयुर्जीवनं सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः एते आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्री
तिविवर्धनाः रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवंतः स्थिराः देहे सारांशेन चिरकालस्थायिनः हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः आहाराः घृतक्षीरादिरूपाः सात्विकप्रियाः ८
कट्विति अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लातिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धाः तीक्ष्णाः अतितीक्ष्णो मरीचादिः अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कंगुकोद्रवादिः [illegible]

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षवि
दाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं १०
अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ११ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् इज्यते भरत
श्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं १२

शोकं पश्चात्तापः विरोधे मनस्तापः आमयो धातुवैषम्यापादनरोगास्तत्प्रदाः ९ यातयामं अर्धप्रहरात् [illegible] तं शीतलतां गतमिति केचित् यातयाममर्धपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनेत्युक्तत्वादिति
भाष्यं गतरसं रसविमुक्तं पूति दुर्गंधि पर्युषितं पक्वं सद्रात्र्यंतरितं उच्छिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं भोजनं अन्नं तामसप्रियं १० यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टः अवश्यकर्तव्यतया विहितः
यष्टव्यमेव न तु [illegible] फलेच्छामकृत्वेति मनः समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञः स सात्विकः ११ राजसं यज्ञमाह अभिसंधायेति १२ ॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टं न सृष्टं अन्नं यस्मिन् तं असृष्टान्नं १३ देवा विष्णुप्रमुखाः द्विजाः ब्राह्मणाः गुरवो मातृपित्राचार्यादयः प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः
तेषां पूजनं आर्जवं अकौटिल्यं १४ प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं श्रवणकाले परिणामे च सुखदं इत्यर्थः १५ मनः प्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं सौम्यत्वं परहि

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्य
महिंसा च शारीरं तप उच्यते १४ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५ मनःप्रसादः
सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकांक्षिभि
र्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं १८ मूढग्राहेणा
त्मनो यत्पीडया क्रियते तपः परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं १९

तैषित्वं मौनं वाक्संयमः आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः भावसंशुद्धिः परैः व्यवहारकाले मायाराहित्यं इति एवंप्रकारं अमत्सरत्वादिकं एतत् मानसं तप उच्यते १६
त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैः अवहितैः १७ सत्कारः लोके साधुः अयमिति वाक्पूजा मानः अभ्युत्थानाभिवादनादिः कायिकी पूजा
लाभादिः एतदर्थं दंभेन च यत् तपः क्रियते तत् राजसं चलं विनाशि अध्रुवं अनिश्चितफलं मूढग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण आत्मनः शरीरस्य उ
त्सादनार्थं विनाशार्थं १९

पं१ पं२

भी०

१७२

दातव्यमेवेतिबुध्यायद्दानंप्रदेयद्रव्यंदीयतेनतुफलमुद्दिश्यदीयतेकस्मैचिदनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थायदेशेकुरुक्षेत्रादौकालेसंक्रान्त्यादौयद्दीयतेतत्सा
त्विकमितिसंबंधः यच्चदानंपात्रेसमर्पणंतदपिसात्विकमितियोजना अस्यचआद्योदानशब्दः कर्मणिल्युडन्तः पात्रेपदंवाचीद्वितीयान्तः तत्संयोगात्संप्र
दानेचतुर्थ्यपेक्षाद्वितीयस्तुभावल्युडन्तः त्यागमात्रवाचीतेनतत्रपात्रभूतेषु नचचतुर्थ्यपेक्षाकर्मणायमभिप्रेतिसंप्रदानमितिपारिभाषिक्याः संप्र

दातव्यमितियद्दानंदीयतेनुपकारिणे देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतं २० यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयते
चपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतं २१ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते असत्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतं २२

दानसंज्ञयास्वकर्मविमन्त्रभावेनाप्रवृत्तेः तेनपात्रेइतिचतुर्थ्यर्थेसप्तमीतिवामान्तशब्दस्य चतुर्थीयमितिवाकल्पनंव्यर्थमेवदानशब्दस्यावृत्त्या
चदेशकालानुपकारित्वविशिष्टेदानमित्येकाकोटिः पात्रेदानमित्यपराउभयत्रसमुच्चयेतुमहान्गुणइतिभावः२० परिक्लिष्टंकथमेतावद्द्रव्यमयः
कर्तव्यइत्याकुलान्तःकरणंयथास्यात्तथादीयतेइतिक्रियाविशेषणं २१ असत्कृतंप्रियभाषणपादप्रक्षालनादिसत्कारसहितं अवज्ञा
तंपात्रपरिभवयुक्तंदानंप्रदेयंहिरण्यादि २२

त२

भी०

१७२

च वैगुण्यार्थानां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां संकल्पशंकायां साद्गुण्यसिध्यर्थं प्रायश्चित्तमुपदिशयेते ॐ तत्सदिति ॐमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रका
रो यं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नां पाठः यथा सहस्रनामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे ॐ एषेव नामानीत्यर्थः ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीये तदिति एतस्
महतो भूतस्य नाम भवतीमितरेयके सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति छान्दोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः तेन नामत्रयेण ब्राह्मणाद

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ
दानतपः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४

यो विहिताः युगसर्गादौ ब्रह्मणा एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येन वैविध्यात्त्रविप्रादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः यस्मादेतत्त्रयं नाम पूर्वकं
एतेषां विधानं समीचीनं दृष्टं तस्मात् त्रिष्वेतेषु नामसु ॐमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः स
ततं प्रवर्तन्ते तथा च श्रुतिः ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ओं शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ओमिति सामानि गा
यन्तीति यज्ञे सर्वेषामृत्विजां क्रिया ओंकारपूर्विकाः इमं तद्दर्शयति २४

ॐमितिनाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारणेपनयत्तादेवविनियोगमुक्त्वातदितिनाम्नोनिष्कामेषुमुमुक्षुकर्मसुविनियोगंदर्शयतितदिति
मोक्षकांक्षिभिः फलंचानभिसंधायविविधाः यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्चक्रियंतेइतियोजनानानुफलंचेन्नाभिसंधीयतेतर्हिकिमभि
संधायक्रियंतइत्याकांक्षायामाहतदितिक्रियंतेइतिसर्वाः क्रियास्तदितिब्रह्मेतिक्रियंतेयथाब्रह्मवादिभिर्ब्रह्मार्पणंब्रह्म हविर्ब्रह्मा

तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्चविविधाः क्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः २५

ग्नौब्रह्मणाहुतंब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युक्तदिशासर्वाः ससाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुध्याक्रियंतेतथामुमुक्षु
भिरपीमर्थ्यदेवहिमुक्तानांस्वभाविकंशीलं तदेवमुमुक्षुणाशास्त्रेणविधीयतइतिप्रसिद्धेः फलमनभिसंधायेतिसान्निध्यात्तदि
त्यत्रापितामर्थ्यादभिसंधायेतिलभ्यतेतेनफलमनभिसंधायतदित्यभिसंधायक्रियाः प्रवर्तंतइत्यन्वयेपिसुलभएवतदितिब्रह्माभि
धानमुद्दार्यतिभाष्येपिउदाहृत्येतिपूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्यायोजनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैवमारभ्ययेउच्चारणस्यापिब्रह्मानुसंधा
नार्थत्वादितिदिक्॥२५

मै७

ॐ तत्सच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भावे इति सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे च सच्छब्दः सदितंकति प्रशस्ते कर्मणि सत्त्व
त्वंवेदो न कल्हारस्मवेति सत्शब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः २६ किंच यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदिति समीचीनेति उच्यते तदर्थीयसच्छब्दार्थकृतं तत्तदर्थीयं परमेश्वरा
र्थीकृतं कर्म सदिति समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके जहेवं अश्रद्धान्विकं त्रिगुणां वायज्ञादिकं अश्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं स

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्य
ते कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ३
२८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ७

द्गुणं च संपादितं भवति २७ सर्वत्र च श्रद्धैव साद्गुण्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाह अश्रद्धयेति हुतं होमः दत्तं दानं तपः तप्तं अनुष्ठितं कृतं अश्रद्धया विहि
तं भगवन्नामत्रयस्मरणमपि यद्वा मनत्सर्वमसत् अभावमित्युच्यते पार्थ अतएव तत्प्रेत्य परलोके नोपयुज्यते इह अस्मिन्लोके वा नैवानुपयुज्य
ते तस्माच्छ्रद्धैव सात्त्विकी मातेव मुमुक्षोः शरणीकरणीयेति भावः २८ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे गीतार्थप्रकाशे सप्तदशोऽध्यायः १७ ७

अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमेन षोडुतेतानां हितीयेस्त्रितानां शेषैस्तुस्यादितानामर्थानां कार्त्स्न्येनोपसंहारार्थोयमंतिमोध्यायस्तत्रारभ्यतेतत्र
प्रतिध्यायां ऽते स्वस्व ह्याहृतं सर्वं अर्थमिसुक्तेतत्र फलावश्यंभावनिश्चयः स्वहासाच फलवतां कर्मणामेवांगं न तु कर्मविरहस्य सम्यासस्य भा
वरूपफलवर्जितस्य अभावाद्वावोस्तुत्र युगान्तरस्यात स्वहासापेक्षं कर्मकर्मापेक्ष्या अहाद्धानपेहः समस्यासः श्रेयोन्त वासेवं हृपस्य
श्रद्धात्रैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं संभवति येन फलेप्यारतम्यं स्यात तत्फलस्य दृष्टिविहृेपनिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात सवकमा

अर्जुनउवाच सन्यासस्यमहावाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुं त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन १

सोपधिकर्मत्यागएवतर्हिसिद्धांतः समीहितंयदितुत्रोमिन्नोनर्हितयोर्वैलक्षण्यंविचार्यमित्याशयेनार्जुनउवाच सन्यासस्येति हेमहावा
होहेहृषीकेशहेकेशिनिषूदनेतिवहुहत्वः संवोधयन्जिज्ञासितेर्थेमादरंदर्शयति सन्यासस्यतत्त्वंयाथात्म्यंत्यागस्यचपृथक्तंवेदितुमि
च्छामित्यागस्ययाथात्म्यंसन्यासात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामीतिचकारेणानुकृष्यते १

भ ३ गी २

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां ननु फलस्य कामनाविषयात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं
काम्यमेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोः त्यागः स्यादिति तिष्ठेत् समीहितमित्याशंक्याह सर्वेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिकानां काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेवम्या
गं विचक्षणाः प्राहुर्न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुरतो न विरोधः संन्यासस्त्यागतीत्यर्थः अयमाशयः यद्यपि संन्यासत्यागशब्दौ निवृत्तिमेवेच्छतः तथापि संन्यासैकरूपाद्
कायक्लेशभयाद्वा मोहाद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात् त्यागस्यापि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं त्रिविधस्त्यागः प्रधानत्वं

श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

६१ गी १

चतुर्वोरं न चाविरक्तोऽप्यज्ञानश्चमक्तकर्मापि दृष्टं विहायहीनो दृश्यते यथोक्तं वार्त्तिकाचार्यैः प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपि
दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः इति तस्माद्विरक्तस्य तु [illegible] संन्यासापेक्षया निष्कामकर्माचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भ
गवता काम्यकर्मत्यागः संन्यासत्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिसंधानेन च त्यागत्वेन स्तूयत इति तस्मात् संन्यासोऽप्यसन्नेवेति संन्यासस्य दुष्कर
णः स्यादिति स्फुटं स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता अत्र च द्वयोर्याहृतं सर्वं व्यर्थमिति यत्तु नित्यानामेव परिहारयोगात् काम्यानां तत्त्वबहू
नोऽपि त्यागः पूर्वार्धस्यार्थः सर्वेषां कर्मणां फलत्यागः इत्युत्तरार्धे इति व्याख्यानं उपहृत्य प्रदर्शनपरं त्रिमेलोकेन पोनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितं ८

इदमेव पद्द्वयमाह त्याज्यमिति एके मुख्याः मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्मनि उत्पन्नविविदिषाणां दोषवत् रागादिवद्यथा त्याज्यस्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः अपरे तु विविदिषार्थिनाय ज्ञादिकं न त्याज्यमिति चात्वाड रिम्मनुवर्तन्ते यथा चाह विधा अनेन यज्ञफलभ्ये मे न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्याद्याः अविद्वद्विषये वेदनमहद्द्वयं विदुषां तु कर्मसु प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ निश्चयं
शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४

स्वतः सिद्ध एव त्याग इति तात्पर्यम् इति कर्मविधिर्वा त्यागविधिर्वा न प्रवर्तन्ते यथोक्तं न कर्मणाम् जेयो योगी कर्मभिरूप जैते तत्र सावितिनिश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागात्यागविप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपात्ते त्यागे विषये मे मद्वचनान्निश्चयं शृणु हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र त्यागस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः आयासभयात्त्यागो राजसः मोहात्त्यागस्तामसः इति तस्मात्कृतेन त्यागो निश्चयेनैव विचारणीय इत्यर्थः ४

सूचीकटाहन्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् मतमत्यागपक्षं उपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किंतु कार्यमेव विधिगृहीतेन पुंसा अवश्यं
अनुष्ठेयमेव तत्र कारणं प्रमत्वायश्च वर्णाते चकारो हेत्वर्थः यस्मात् यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामाणां हृष्यास्थिहितानां पावनानि चित्तशोध
कानि तथा च श्रुतिः त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयः सर्वएते पुण्यलोका भवंतीति यज्ञा
दीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्य आचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मो ज्ञेयाः तप

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ५ एता
न्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ६ ॥ ॥

इति वानप्रस्थधर्मः परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्मो ज्ञेयाः ५ एवं मत्यागपक्षमुक्त्वा स्वोत्सुकं त्याज्यमंत्ताभिमतं त्यागं त्यागं समुच्चयपक्षं दर्श
यति अपिशब्द एवशब्दार्थः एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपांसि संगं त्यक्त्वा अहमेतेषां कर्त्तेति यावत् एवमेतानि कर्त्तव्यानीत्यभिमानं वयो वर्णाद्य
ध्यासनिमित्तं त्यक्त्वा एतैरनुष्ठितैरहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामीति फलानि त्यक्त्वा च कारादेषामकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीति तत
मपि अभिसंधिं त्यक्त्वा ब्रह्मनिष्ठ इस्संगस्वभावेन पुरुषेण कर्त्तव्यानि इति एवंप्रकारं मे मम मतं उत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठं तत्र हि कर्तृत्वाभिमानरूपेण सं
गेन प्रत्यवायो भयाद्वा कर्मानुष्ठानं विहितं अत्र तु तदभावात् संगत्यागांशेन कर्मणां त्यागः स्वरूपेणांसमराइमिभेद ६ः ॥ ॥ ॥ ॥

श्री०
७६

प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति तुशब्दः पूर्वोक्तद्वयवैलक्षण्यार्थः यस्माद्विहितं तस्मान्मुमुक्षोः नियतस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः सं
न्यासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते अशुद्धस्य शुद्धिहेतुत्वात् एवं सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः अवे
ड्यपकं च मन्यते चेति विप्रतिषेधात् ७ एवं तामसमनुपपाद्य राजसं त्यागमाह दुःखमिति [illegible] दुःखमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयाद्यस्त्यजे
त् स प्रमानत् तस्मादेव हेतोः राजसं तेनैव गुणनिर्वृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तशुद्धिमसौ नैव लभेत ८ एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ न मुमुक्षुत्वे
न त्यागावुक्तौ तामसराजसयोरसंभवस्य भगवतैव मोहात्तस्य परित्याग इति कायक्लेशभयात्तस्त्यजेदिति वचनात्तल्लब्धं संभवति मूढस्य । करोति

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेश
भयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः
सात्त्विको मतः ९

चेति विप्रतिषेधात् यदि करोति नैव मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति एवं कायक्लेशात् बिभेति नैव करोति यदि करोति नैव कायक्लेशाद्बिभेति तस्मात्करोति
कायक्लेशाद्बिभेति चेति विप्रतिषिद्धं अतस्तामसराजसयोर्मुख्यत्यागयोरसंभवान्नैवोक्तौ सात्त्विकस्य मुख्यत्यागः संभवति यथा स्फटिके जपाकु
सुमाश्रितलौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत एवमात्मनि दृश्यतया नेविवेकिनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति न वस्तुनः इति वक्तुं शक्यं एवं च क
र्तृत्वाभिनिवेशशून्यः प्रमानप्रतीतितः करोति न वस्तुतः संभवत्येव त्यागोऽपि सात्त्विकस्य त्यागः इति तमेव मुख्यत्यागमधिकारिहेतुं प्रदर्शयन्नाह कार्यमिति का
र्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियतेऽर्जुन ९

राम
७६

संगं चत्यक्त्वा फलं चेति श्रवणात्सांख्यागुरुत्वात्यागस्य व्याख्यानमर्थं स एवं मतस्त्यागः सात्त्विको मतः वेदेऽपि दृष्टं तथा च श्रुतिः ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचित्जगत्यां ज
गत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति ईशा परमेश्वरेण सर्वेकारणकर्त्रात्मप्रवर्त्तकेन इदं जगत्स्थावरजंगमं जगत्यां ब्रह्मांडे स्थितं वास्यमाच्छादितं
व्याप्तं येन हेतुना सर्वं जगदधीनं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन भुंजीथाः विषयान् भुंक्ष्व मा गृधः गर्धं कामनां मा कार्षीः कस्यचिद्धनं न कस्या
पि तत्स्वामित्वमस्तीति दृष्टेव न तत्राद्ध इत्यर्थः एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वन् मंगलेपो न भविष्यतीत्येतद्व्यतिरेकेण च उपायांतरं नास्तीति
श्रुतिमंत्रेणाप्रदर्शितं कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति इदमेव मुख्यस्य मतं भावतापदर्शितं एता
न्यपि तु कर्माणीति श्लोकेन तु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत् इतस्तत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति ज्ञानी हि निष्फलत्वे वेदेनानुष्ठानासं
भवात् तथा चापस्तंबः तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागंधावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यंत इति अनुषंगिकं फलं नित्यानां दर्शयति स्वक
रणोवत्स वायस्मृत्यापि तेषां अस्वावपरिहारः फलमिति प्रदर्शितं धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तत एव कर्त्तव्यमिति न के

पिविशेषः ए

२१३

एवममुख्यं सात्त्विकं त्यागमुक्त्वा मुख्यं तमाह न द्वेष्टीति सत्त्वेन सम्यग्ज्ञानाविष्टो व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी संन्यासी समर्थः अकुशलं असुखदं कर्म त्रिष
वनस्नानचतुर्गुणाशौचभिक्षाटनादि प्रयासरूपेण द्वेष्टि कुशले मिष्टान्नभिक्षादौ नानुषज्जते न संगं प्रीतिं करोतीत्यर्थः कर्म कुशले मे वा दिकं कर्म कुशले शिष्या
दौ न सज्जते तत्राकुशले वा न द्वेष्टि एतेन रागद्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितं तत्र किं तस्य मेधावीति ऊहापोहकुशलवन्न्या निम्नानि सवलविवेचनादौ प्र
ज्ञावानत एव छिन्नसंशयः किं कर्मापि वा मुक्तिसाधनानि ज्ञानमेवेति विचिकित्सारहितः एवं त्यागी सन्ने न पञ्चरात्रेनैजपः कर्म न सा जपमित्युक्ताः
ग्राह्यावृत्तिः मेधावी सन्नेन मोहात्र संपीत्याग इत्युक्तानाम सत्त्यागाद्व्यावृत्तिः सूर्वीद्वैन त्यागं दुःखाभावबुद्धिपारने न कायक्लेशभयात्मजेदित्युक्ताद्राजसी
ग्राह्यावृत्तिः छिन्नसंशयज्ञमेनकार्यमित्येव यत्कर्म नियुक्ता इत्युक्तसात्त्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः न त्यसौ कर्माणि तु छन्नं समात्तस्य महाभागपत्नं तत्वतो वेदवेद

८१

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १० ॥

से०

चेत्स्वगमपि कर्म सन्न तिष्ठेत् तन्न हि द्दाहापशमार्थी निकरस्थं ज्ञानं तवीमहाकृष्टं ज्ञानम् श्रीष्मोष्मप्रतप्त पाथसि पत्त्वे क्षणम पि रमेत संशयच्छेदे पिहे नु सत
समाविश इत्यतः सत्वेनैव कर्त्री सम्यग्ज्ञा विष्टो यं न तु अयं सत्त्वमाश्रित इति महान्विशेषः एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकत्यागस्य सम्यक् कर्मयोग फलभूतो
यं मुख्यः संन्यासो विविदिषाणामनुष्ठेयो यद् देहो वा विरजेत्तद् देह एव प्रव्रजेत्तदहरेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतिभ्यः भाष्ये तु नन्वकर्मपुष्पित्याग
स्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतः तत्र तामसो राजसश्च त्यागः केयमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते त्रयो ब्राह्मणात्यागेनात्र षड् गते द्रौ कृत्रियस्तु
तीय इति तदुत्तेनैष दोषः त्यागत्वसामान्येव स्तुत्यर्थत्वात् सात्त्विकं कर्म संन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्वसामान्ये तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागे नि
दया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते सन्त्यागः सात्त्विको मत इ

समर्

मिञ्च

तिरंश्चेनत्यागत्रैविध्यंसमाधायएवंसंगफलत्यागपूर्वकंनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धांतःकरणस्यतत्त्वज्ञानाभिमुखस्यसंन्यासंनिष्ठाक्रमेकथयन्नार्थयंश्लो
कद्वयमुक्तंतथैवश्लोकंव्याख्यायपूर्वोक्तस्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं।अनेनतुफलाभिसंधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः
विशेषणाभावात्विशेष्याभावात्उभयाभावात्तत्राद्योत्रैविध्यविधिस्थितःद्वितीयस्तुतामसराजसभेदेनद्विविधोप्यत्रैवनिंदितःतृतीयस्तुकर्मा
नधिकारिणाविविदिषुणाचकर्तुंयोग्योद्विविधःतत्राद्यःस्थितप्रज्ञलक्षणादौप्राग्व्याख्यातःद्वितीयस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यत्रवक्ष्यतेतत्रभा
त५ ष्यानुसेत्यागविधाःप्रतिज्ञापदेहृयथावत्प्रदर्शितंतृतीयापिकेनचित्सन्न्यासेनप्रदर्शितात्रत्रतुएकस्माद्द्वयोरंतर्भावंकृत्वाद्वएवविधेउपयाघेत्तृतीया
प्रदेशांतरेप्रक्षिप्तमितिपद्यकृत्तेप्रतिज्ञायाश्चनिर्वाहइतिशेषः१०

तिपा२

स्वयमेवसात्विकंत्यागंअनुष्ठातुंप्रयोजनमाहनहीति देहभृतादेहाभिमानिनाहियस्मात्तस्मात्अशेषतःकर्माणित्यक्तुंनशक्यंअशक्यंज्ञानाया
त्मालोपप्रसंगात्तस्मात्अविद्वतःसत्वपः कर्मफलत्यागशीलः तुशब्दस्यार्थः सएवत्यागीत्यभिधीयतेयस्त्वशेषतः कर्माणित्यक्तुंश तिपर
मार्थदर्शीसम्यक्त्वसत्यागीत्यर्थः॥११॥ एवंभूतस्यत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकतिर्यगादिलक्षणं इष्टं देवतादिरूपं मिश्रंमानुष्यभावइतिकर्म
णः कर्मजातीयस्यफलंत्रिविधंप्रेत्यमरणानंतरंत्यागिनांपूर्वोक्तसत्वसमासहीनानांभवतिमुख्यसंन्यासिनांतुनकदाचिदपिभवतितेषांकर्तृत्वाभिमाना

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ॥११॥ अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रि
विधंकर्मणःफलं भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥१२॥

भावात्अन्येतुगौणसंन्यासिनामेवायंकर्मालेपउपदेशमाहुः तथाचव्याख्यातंकार्यमित्येवयत्कर्मसत्त्वसमासिनांगौणसंन्यासिनांचविशेषोनस्यात्तन्नेच
वंमुख्यसंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचविशेषापत्तिरितिवाच्यंउभयोरपिमुक्तस्यकर्मश्लेषसाम्येपिपूर्वकर्मणांदाहादाहकृतस्यविशेषस्यसत्त्वात्गौणसंन्यासि
नांज्ञानानंतरादिकमपिपूर्वकर्मभिरेवभविष्यतिआपत्तंवोक्तप्रतिदर्शनेनयोगभ्रष्टगतिवन्त्तानीयकंनतुतस्यैवानपफलंस्वर्गादिभवितुमर्हतस्तुनिर
मुक्त्वादिति ॥१२॥ ञ

गौ २

ननु आत्मनः कर्मलेपनिमित्तं यत्कर्तृत्वानुसंधानं तत्किं योषिदग्निषु स्मादिवदाहार्यं तु न वास्तवमेवमद्वितीयाध्ययन तुक्तेऽत्वे नैतत्रमिति शास्त्रदृष्टा
कर्तृत्वतिरोधाने नाकर्तृत्वमेव माप्यते इत्याशंक्य अग्नित्वेन दृष्टायां योषिति रग्नित्वादर्शनेन कल्पिते नाकर्तृत्वेन तत्कर्मलेपस्यासंभवात् आ-
धं निस्पृहितीयमुपपादयिष्यन् धीरिकामाचरति हे महाबाहो सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि निर्वर्तकानि मे मद्वचनात् निबोध बुध्य-
स्व वचनेन विश्वासोत्पादनार्थं कारणानां [illegible] सम्यक्त्वमाह सांख्ये कृतांते प्रोक्तानीति सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते आत्मतत्त्वमनेनेति सांख्यं वेदांतशास्त्रम् तत्
त्वपदार्थरूपिता यस्मिन् तत्सांख्यं वेदांतशास्त्रं तस्मिन्नेव विशिनष्टि कृतस्य कर्मणोंऽतः परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इ-
ति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तेर्दर्शितत्वात् तस्मिन् सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि १३ तान्येव पंच गणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं इच्छाद्वेषसुख

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३ अधिष्ठानं तथा कर्ता क-
रणं च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् १४

दुःखज्ञानादीनामभिव्यक्त्याश्रयो देहः तस्मान्नात्मत्वं [illegible] चार्वाकस्येति अकस्मात्तत्वादिसिद्धं तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः प्रमाता तेना
हं मम विषयो हंकारः तथा च मनेन तद्देहस्य अनात्मत्वं यत्तेप्युपदर्शितं देहस्यैव मरणोपलये च तस्माद्युमन्निविनाशयोर्दर्शनात् अत्त्वविशेषणानाशादि
शिष्टनाशं विशेषणोत्तमा च विशिष्टोऽस्त्विमभिप्रायमस्थपेत विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति यथास्थेः ह्रदाविस्प्
लिंगा व्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मनो व्युच्चरंतीति विशिष्टस्य कानतिविशिष्टस्य चानतिरेकेणात्मत्वं सिद्धं कारणं च शब्दाद्युपलब्धि
साधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पंच [illegible] कर्मेंद्रियाणि पंच ज्ञानेंद्रियाणि मनो बुद्धिश्च तथा विविधाश्च पृथक्चेष्टाः वायवीयाः प्राणादिरूपाः दैवं पुण्यपा
परूपं तत्त्रत्कारणानुग्राहकसूर्यादिदेवताकृपं च पंचमं पंचानां पूरणं १४

शरीरेति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते पंचैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्धमुच्यते नैष दोषः
अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुर्वाङ्मनःइति करणस्य आरभत इति चेष्टानां न्याय्यमित्यधर्मपदेनादृष्टस्य दैवस्य च संग्रहात् सर्वेषु कर्मसु पंचानां समा-
नेपि उपयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति इदं शारीरं कर्म इदं मानसमिदं वाचकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति
न कश्चिद्विरोधः १५ एवं प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धि [illegible] कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लो-

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केव-
लं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

काभ्यां दर्शयति [illegible] तत्रेति तत्र तस्मिन् कर्मणि एवं उक्तरीत्या पंचभिर्निर्वर्त्ये सति केवलं तं अकर्तारमपि आत्मानं चेतनं साक्षी चेता केवलो निर्गु-
णश्चेति श्रुतेः अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति स दुर्मतिः पापाभिभूतमतिर्न पश्यति अन्ध एव
सः अदर्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-
त् यथा स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गित्वं पश्यता जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यते एवमात्मनो बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्य-
त इति भावः १६

द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातुर्भावः प्रमयमात्रस्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहमिव कृतो अहंकारेण तादात्म्यं प्रापितो हंकृतः तथा न यस्य बुद्धिर्लिप्यते आत्माभावेनांजिता न भवति यस्य बुद्धेर्धर्मा इति भिन्नमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयंते इति कर्त्रात्मवादितार्किकनिरासः यस्य च आत्मधर्मस्थैव तस्मात् रचो बुद्धो न संसृज्यंत इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः निश्चितोऽस्मोऽस्मिन्नात्मा स्वधर्माख्यासो यस्य नास्तीति

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते १७ ॥ ॥

र्थः अत्र न हंतीत्यात्मनि कर्तृत्वाभावो दर्शितः न निबध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यत इति तु स्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतृत्वायोगात् स्वप्रवत् कर्तृत्वानुसंधानावपि हनन क्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावात् च एतेन आत्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता ह्यनेकमेष्यताविर्कर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं संप्रोतुं नार्हतीति दर्शितं न हि रज्जुबुद्ध्या सर्पं हरतः सर्पद्रोहभयं शंकेन फलं भवति सर्पेतु तथा कुर्वंतमल्लं भवत्येव तद्वदिहापि ज्ञेयं १७

न निवध्यते इति भोक्तृत्वमपि प्रत्यगात्मनः स्यात् तत्र न्यामध्यामहे नहि कुलालादयः स्वयुक्ताएव घटादीन्निर्वर्तयंतीति किंतु २

समाधत्ते सात्विकस्यात्मोपपादनेयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः स्वयमाह सांख्ये यः यदुक्तं पंचैतेनतस्यहेतवइतियच्चोक्तं नहंतेतीति तन्मृषा
महेन सपरिणामी चेत् न परिस्पंदात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते यत्तु भोक्तृत्वं पुरुषस्य प्रयुक्तः स्वमथा
भोक्तृणाम भावे चैवर्थ्यंवतत्प्रवृत्तिरित्यायतति एवं प्रधानमात्रा भूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि निवर्त्तयंतितस्मा
त्पुरुषस्य भोक्तृत्वस्वभावत्वात्तस्य कर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं कर्मभोक्तास्वरूपमवभोक्तव्यमिति सात्विकमार्गपिकर्मालिप्यवचनमसंगतमि
ति अत्र प्रतिविधत्ते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति प्रकाशात्मवस्तुतत्वमनेनेति प्रमहाद्विमाणाजमोघटादिप्रकाशः वर्त्तमानमत्तीनं वा ज्ञेयं बोधविष
योघटादिः परिज्ञाता विषयी सामान्यबोधरूपो भोक्तृमिमुच्यते एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधाकर्मणां चोदनानाम्प्रवृत्तिसमुच्चितं सत्कर्मणां प्रवर्त्तक

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८ ॥ ॥ ६७ ॥

मित्यर्थः सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरिवाज्ञाते प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये व्यव
निहिते तथापि प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनात् एतत्त्रयं त्रिविधविधं भवस्मोक्षापेक्षं सत्कूर्कायजनयति हानोपादानोपेक्षाबुद्धित्वात् ज्ञानादीनुकूले
व्यापारे प्रवर्त्तयंतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः चोदनेति करोति अनया इति स्वस्वभावं तेनेन चोदनाश्चेः कर्तृवाचि लिंगमभिधेयं लोकाः स्वत्वालिं
गस्येतिवा तथा कारणमिंद्रियं कर्मतेन क्रियमाणं विषयग्रहणं कर्त्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता एतत्त्रयं समुदितं सत्कर्मसंग्रहः ईप्सिततमस्य भो
ग्यस्य संग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः स्यात् भोक्तृत्वं सर्वैः सत्यपि भोक्तरि करणे च क्रियां विना भोगासंभवात् किं पायाद्या स्वात्र ॥

यंविनास्वरूपलाभाभावात्आश्रयस्यकरणंविनाभोगकर्तृत्वानुपपत्तेश्चएतत्त्रयमितितंसन्तंभोक्तेत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणाइतिइंद्रियंचमितिइंमनतस्मनेनबुद्धिरेवग्रहणेनतयुक्तंइंद्रियद्वारामनतेभोग्येनसहसंबंधक्रियाःइंद्रियंचमनश्चयुक्तंचेतिविग्रहेइंद्रि
यमनोयुक्तमितिद्वंद्वैकवद्भावः एवंअयंभोक्ताआत्मेत्याहुर्मनीषिणाइतिश्रुत्यर्थः एवंहिश्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेनतयोर्मूलमूलिभावोयुज्य
तेनान्यथातथाचकर्तृत्ववत्भोक्तुरपिअनात्मगुणापतितत्वात्भोक्तृत्वंभोगकर्तृत्वंभोक्तृभावमितिनिर्वचनात्यःकर्त्तासएवभोक्तेतिप्रतिपादना
त्अहमकर्त्ताःभोक्तेतिचानुसंधानपूर्वकंकर्माणिकुर्वीत कर्तृत्वभोक्तृभावबद्धककर्मलेपोनास्तीतिसिद्धंभाष्यस्यचायमेवार्थःयेनतुकारणंक्रि
यायाःसाधकरूपंदशविधंवाख्यंमनोबुद्धिसम्मतंकर्मसंग्रहः कर्मकर्त्तुरीप्सिततमंक्रिययाव्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यंवाकार्यंसंस्कार्यंचेतिच
तुर्विधंकर्तृत्विंताप्रयोजकश्चेतिद्वाभ्यामपिएतत्त्रयंकर्मसंग्रहःकर्माश्रयःकर्तेत्यर्थः ज्ञानंविषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयंविषयःपरिज्ञाताज्ञा
नाश्रयोभोक्ताएतत्त्रयंकर्मणांप्रवर्तकमितिव्याचख्यौतेषामपिआत्मानंकर्तारमपिसांख्यानामिवभोक्तृत्वेनप्रकृतेःप्रवर्तकत्वेसेव
शयः तथापिक्रिययाव्याप्यमानस्यबलयंसमानिकादिनेदानहीस्यघटादिकंयस्यकर्मणाःकर्तृकोटौप्रवेशायोगः तस्यनिया
भूयतमात्रविवक्षायांप्रकृतेकथमनुपयोगंअस्मध अस्माकंतुघटादिव्याकक्रियायाःकर्मशब्दवाच्यत्वंमुख्यकोटिप्रवेशश्चक्रि
याक्रियावतोधर्मधर्मिणोरभेदापेक्षयायुज्यतेतथाज्ञानेप्रकाशमत्रियेत्तिमतेक्रियाहृदेषस्मिन्प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेतितत्रतत्र
तस्यामस्यापेक्षेत्यनवस्थापत्तुर्वारा १८

वि

प

एवं श्लोकोक्तेज्ञानाद्विषहेपी ज्ञाताकर्त्रोश्चेकस्येवेति पी शिष्टः पंचैतेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मकत्वं प्रसिद्धं ज्ञेयकरणयोर्घटकुठारकल्पयोः प्रसि
द्ध्यर्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं विवक्षितं तु प्रतिजानीते ज्ञानं कर्म च कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा न तु ज्ञेयकरणे गुणसंख्याने कापिल
शास्त्रे यद्यपि तत्र एकस्यां प्रमदायां भर्तुः सुखं जायते तेन तं प्रति तस्याः सत्वोद्भूतत्वात्तामविंदतश्चैत्रस्य दुःखं जायते तं प्रति तस्याः रजउद्भू

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९ १९

तत्वात्तस्यामेव सपत्न्या द्वेषः तां प्रति तस्यास्तमसउद्भूतत्वात् प्रमदयैव सर्वे भावा व्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं
प्रसिद्धं तथापि प्रमदारूपस्यैकस्यैव पुंसो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवंतीति सर्वैरिकव्यवस्थया निर्मूलित्वात् प्रीत्यादीनां
कर्तृसमवायितया प्रतीयमानानां आलंबनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता तयोस्त्रिविध
त्वमाख्यायते अत्र ह्यार्थः स्पष्टः १९

एवंज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिजानाति यज्ज्ञानं त्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति तथा कटककुंडलादिषु भावत्वेमानेषु तत्त्वविवेकं कांचनमेवेदमिति पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानारूपभेदभिन्नेषु अव्ययमपरिणामि नित्यमेकं भावं चिन्मात्रस्वरूपं ईक्षते सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यति तत् ज्ञानं सात्विकं विद्धि एकात्मज्ञानमेव सात्विकमित्यर्थः २० भेदज्ञानस्य राजसत्वमाह पृथक्त्वेनेति यत्तु पत पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्राजसमिति संबंधः पृथक्त्वेनेत्येतत् गोति सर्वेषु भूतेषु पांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् बहुन रतिर्येकस्थावरत्वभेदेन नानाभावानिति बहुवचनं अनंतभेदप्रदर्शनार्थं पृथक्विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु धर्मैकैर्विभिन्नप्रकारान् यत् ज्ञानं वेत्तीति विषयीकरोतीति येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्त

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकं २० पृथक्त्वेन तु पतज्ञानं नाना भावान्पृथग्विधान्वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं २१ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं अतत्वा र्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं २२

व्यं एधांसि पचंतीतिवत् ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः तेन आत्मनां परस्परभेदात्तेषामीश्वरान्भेदः तेभ्यो ईश्वरो द्भेदोन्मतस्य जडवर्गस्य भेद इति औपाधिकभेदज्ञानं कृत्वा किंकारांग राजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यत्तु ज्ञानं एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेति सक्तं अभिनिवेशयुक्तं अहेतुकं निरुपपत्तिकं अतत्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यं अल्पं तत्त्वाविषयत्वात् अल्पफलत्वात् यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं २२

अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं अभिमानवर्जं रागद्वेषे प्रीतिः द्वेषो । विद्वेषः अप्रीतिः ताभ्यां कृतं इष्टानिष्टप्राप्ति
परिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तस्मात् अरागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः फलानुबन्धी मतेर्वेति फलं क्रियया प्राप्यमनावश्यकं मदफलमनागं
तुकं परिपूर्णमविनाशि आत्मतत्त्वं तत्प्रेप्सुना कृतं विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्म सात्विकमुच्य
ते २३ यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहंकारेण वा यद्यपि सात्विकोऽप्यनात्मवित् साहंकारस्तथापि अहमेव कर्मकुशलो महाश्रोत्रिय इत्य
भिमानोऽहंकारस्तद्वता साहंकारेण वा शब्दश्चार्थे क्रियते बहुलायासं अतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं २४ अनुबंध्यतेऽनेनेत्यनुबंधः फ

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण
वा पुनः क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमु
दाहृतं २५ मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते २६ ६६६६

लं क्षयं शक्तेर्धनोचनाशं हिंसां परपीडां पौरुषं सामर्थ्यं अनपेक्ष्य अतालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं
२५ कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः अनहंकारी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साह उद्यमः तावपि प्राप्येवेति बुद्धिर्निश्च
यः ताभ्यां समन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मण आरब्धस्येति शेषः निर्विकारः हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्विक उच्यते २६ ॥ ॥ ॥

रागीविषयलोलुपः अतएवकर्मणः फलंप्रेप्सतीतिकर्मफलप्रेप्सुः लुब्धः परद्रव्यादिषुसंजाततृष्णः तीर्थादिषुवाद्रव्यापरित्यागीहिंसात्मकः परपीडाकरस्व
भावः अशुचिर्बाह्यांतःशौचवर्जितः इष्टानिष्टप्राप्तौहर्षशोकाभ्यामन्वितश्चयःकर्त्तासराजसः परिकीर्त्तितः २७ अयुक्तः अनवहितः प्राकृतः असंस्कृतबुद्धि
र्बालसमः स्तब्धः ईश्वरवन्नमतिकस्मैचित् शठः शक्तिगूहनकारीनैष्कृतिकः परावमानीवाअलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्वपिनिषादीसर्वदाअवसन्नस्व
भावः दीर्घसूत्रीचिरकालीएकाहसाध्यंकार्यंमासेनापिकरोतीत्यर्थः एवंभूतः कर्त्तासतामसउच्यते २८ बुद्धिधृतीत्रैविध्येनव्याख्यातुमाहबुद्धेरितितत्रबुद्धि
विशिष्टस्थिराभासः कर्त्तावुद्धिवृत्तिज्ञानंचप्रागुक्तं अत्रतुकेवलाबुद्धिवृत्तिमतोतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थंतत्रिविशेषोधृतिश्चकथ्यतेत्रैविध्येनकथ्य

रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्त्ताराजसः परिकीर्तितः २७ अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठोनै
ष्कृतिकोलसः विषादीदीर्घसूत्रीचकर्त्तातामसउच्यते २८ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वे
नधनंजय २९ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये बंधंमोक्षंचयोवेत्तिबुद्धिः सापार्थसात्विकी ३०

तद्रमर्थः ३० प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषयेयज्ञेतस्वर्गकामः नसुरांपिबेत्यादिरूपं कार्येकृतिसाध्यंस्वर्गादिश्चकार्यंनित्यसिद्धंतेन
निस्मानित्यवस्तुनीभयाभयेकार्यनिमित्तेबंधमोक्षंचयावेत्तीतिपूर्ववतकर्मणांकर्त्त्वोपचारः बुद्धिः सापार्थसात्विकी ३० ३० ३ ३ ३ ३ ३

श्रीरामः

पथ्या

एपा १ ना२

अ[illegible]वत् संदेहास्पदत्वेन स्पष्टमन्यत् ३१ अधर्ममिति विपरीततया हि सर्वत्र बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ यया धृत्या अव्यभिचारिण्या समाध्यनुगतया मनःप्रा
णेंद्रियाणां क्रियाश्चेष्टाः संकल्पश्वासप्रश्वासशब्दादिग्रहणाद्यव योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन एकाग्रेण वा संपन्ना सती तत्र तत्रैव निरोधावस्थायामेकाग्रा
वस्थायां वा धारयति विषमवस्थाय पतति सा धृतिः पार्थ सात्विकी ३३ यया धृत्या धर्मादीन् धारयते नुरुप्यते नो ति प्रसंगेन धर्मादिः संबंधे न फलकां
क्षी च भवति पुरुषः सा धृतिः पार्थ राजसी ३४ स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं च मिष्टं विषादं विषण्णतां मदं च अशास्त्रीयविषयसेवया चित्तस्य विवश

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा
वृता सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२ धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या
धृतिः सा पार्थ सात्विकी ३३ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४ यया
स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ अ
भ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ३६

त्वं एतान् न मुंचति धारयत्येव यया सा धृतिः पार्थ तामसी ३५ गुणभेदेन क्रियाकारकाणां त्रैविध्यं उक्तं तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह सुखं त्विति त्रिभिः
अभ्यासात् परिचयेन न सहसा यत्र सात्विके राजसे तामसे वा सुखे रमते रतिं प्राप्नोति यत्र च दुःखस्य पर्यवसानं अपि च तं अवसानं निगच्छ
ति निश्चयेन प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधं शृणु पूर्वार्धस्य सात्विकसुखस्यैव लक्षणार्थत्वात् अयं यत्र समाधिसुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसु
खवदभ्यागात् दुःखांतं मोक्षं च निगच्छतीत्यर्थः ३६

यत्तत्सुखमिदं सर्वं प्राप्तिप्रभ्यासरं अग्रे साधनारंभकाले मनः प्राणेंद्रियसंयमनिरोधेन यत्नेन संतप्यमानस्य परं शोषं जनयमानं विषमिवा तीव वेद नाकारं परिणामे सात्विकाधर्मान्निहृत्य सुमन आदिक्रियासु श्रमतापमं आत्माकारस्थं आत्मनः स्वस्येव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमलराहित्यं तज्जं तस्मात् आविर्भूतं न तु विषयसंगजं निद्रालस्यादिजं वा तत्सुखं सात्विकं ३७ राजसं सुखमाह विषयेति अग्रे भोगकालपरिणामे विषमिव विषयो

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं तत्सुखं सात्विकं विद्धि आत्मबुद्धिप्रसादजं ३७ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ३९ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

गकाले इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ३८ अग्रे आरंभे अनुबंधे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः यतो निद्राजं ३९ प्रकरणार्थमुपसंहरन् तृणमपि मेरुपर्यंतं न तदस्ति प्राणिजातम् मनुष्यादि स्थावरस्यापि सर्वस्यापि सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् प्रकृतिजैः जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्का रजैः मायाप्रभवैर्गुणैः संबद्धं ४०

४३

एवं पंचदशे संसारमश्वत्थमसंगशस्त्रेण छित्वा परं पदं मार्गितव्यमित्युक्तं तत्रात्मनः संगत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तं न स्यात्मानात्मनो गुणातीतगुणात्मकयोः संगः संभवति यथाकाशांतर्वर्तिनः पृथिव्यादिगुणैर्गंधादिभिर्नाकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तः समासः शास्त्रार्थः अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशस्त्रानुपायं वक्ष्यन्नपि तु प्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादि शूद्राणामसमासकरणं वेदेऽनधिकारात् विभक्तानि अस्मिन् कर्माणि इति तत्र हेतुमाह स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सैव प्रभवो हेतुर्येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्वगुण एव प्रभवः शांतत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभा

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१ ॥ छ ॥ ॥

वत्वात् शूद्रस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः [illegible] भावत्वात् अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः संस्कारस्तत्प्रभवैः न तु जातिमात्रप्रभवैः पठितृणामाकाशगमनवत् अत एव जात्यंतरस्थानामाहत्यानां धर्मिणां शमादिषु पाठो न दृश्यते न हि शूद्राद्या दृश्यंते त्रैवर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतरद्वा याद्यादृशं ते ब्राह्मणामध्ययनादिकं वा दृश्यते किं तु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यंते तथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं भारतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं एवमितरत्र तस्माद्यस्मिन् कस्मिंश्चित् वर्णे शमादयो दृश्यंते स शूद्रोपि सन् तेन लक्षणेन ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः यत्र च ब्राह्मणेपि शूद्रधर्मा दृश्यंते स शूद्र एव तथाचारण्यके सर्पीभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं समंजसं राने छ छ छः

नी३

द्रमासीलमानत्वं स्वं तपो घृणा दृष्टं तेषु नागेन्द्र ब्राह्मणा इति स्मृतः तथायं त्रैतद्दृष्टं नेत्र येषु त्वं स ब्राह्मणाः स्मृतः ये त्रैतन्नभवेत्स्वं पिंत शूद्रमिति नि

र्दिशोहि तिज्ञातिधर्मास्तु मनुना दर्शिताः अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानां रक्षणं दानमि

ज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तु

शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया इति तस्मात् शमादयो यत्र ब्राह्मणो ब्राह्मणो वा दृष्टं पंतस्मव ब्राह्मणा इत्याद्य त्रावि

वहितं स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः इति स चतुर्णां मध्ये यत्नादीमेव स्वकर्माणि ग्राह्याणि न तु शमादीनि न हि तान विद्वान वर्तोऽस्मा

संसिद्धिर्वेकस्यास्ति तस्मात् शमदमादयो ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणास्ते न रक्षणामिति दिक् ॥ ४१

ब्राह्मणकर्माण्याह शम इति अंतःकरणनिग्रहः शमः बाह्येंद्रियनिग्रहो दमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादिभेदेन त्रिविधं शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यां आभ्यंतरं भा
वशुद्धिः क्षांतिः क्षमा आर्जवमकौटिल्यं ज्ञानं शास्त्रीयं कर्मब्रह्मविषयं विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकं आस्तिक्यं श्रद्धा एतद्दशात्मकं ब्रह्मकर्म ब्रह्मत्वजाति
अभिव्यंजकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजं ४२ शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिः धैर्यं दाक्ष्यं युद्धकौशलमुक्त्वाहो वारणं नैश्चोदार्यं ईश्वरभावः उन्मा

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ४२ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दा
नमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ स्वे
स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३ ३ ३

र्गवर्त्तिनां नियमनशक्तिः एतत्क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थः ४४ कर्मप्रविभागफलमाह स्वे स्वे इति स्वे स्व
स्वे मन्वादिभिरुक्ते ऽध्ययनादौ असाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मणि अभिरतः निष्ठावान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः एतदेव विप
रीतं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिं वक्ष्यमाणां सर्वसंन्यासलक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिं यथा येन प्रकारेण ४५ ३ ३ ३

तमेवप्रकारमाहयतइतिप्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वेसाचेष्टायतोहेतोः अंतर्यामिणः येनवागम्युद्यतइमादिम्भजेः येनइदंसर्वंदृश्यंततंमास्वंउपासनत्वात्स्वक
र्मणातमभ्यर्च्यैतत्स्यसिद्धिंविमोक्षंविंदतिलभतेमानवोमनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्यपरमेश्वरनिजकर्मणामेवमोक्षद्वारत्वमितिसर्थः ४६ स्वकर्मणोविशेष
स्यफल माहश्रेयानितिस्वधर्मोविगुणः किंचिदंगहीनोपिश्रेयानप्रशस्ततरः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितात् उक्तंचस्वधर्मेनिधनंश्रेयः परधर्मोभया

यतः प्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभाव
नियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ४७ सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत् सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ४८ ३३३ः

ना १
वहइतिस्वभावनियतंपूर्वोक्तविधस्वभावाज्जातंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदोषंनाप्नोतिविषकृमेर्विषमिवनदोषकरंतस्मात्तवैषेहहिंसाद्युमपिनयुक्तं
किंतुहिंसायुक्तोस्वधर्मएवप्रशस्ततरः धर्मत्वेनविहितेस्मिन्नग्नीषोमीयमश्वालंभश तएवंकृतेसतिनकिल्बिषप्रसंगोस्तीत्यर्थः ४७ किंचसहजंस्वाभा
विकंक्षात्रंकर्मसदोषंहिंसामिश्रमपिनत्यजेत्हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वकर्माणिदोषेणहिंसादिनाव्यावृताभवंतियस्मात्परधर्मोभयावहस्तस्मात्स्व
३३३ कर्मनत्यजेदित्यर्थः ४८ ३३३ पं.पश्वालंभन्वार

श्री०
१०६

स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तः तत्र श्लोकद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्तं तेषां परमेश्वरेर्पणे न किं फलं स्यादित्यत आह असक्त
क्तेति सन्न्यासेन कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते र्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः इति पूर्वोक्तेनामुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदा
रादिषु सक्तिपरेषु आसक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सः सक्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः अत एव जितात्मा शान्तचित्तः विगतस्पृहः विशेषेणागतास्पृहा तत्साय स

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति नि
बोध मे समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०

तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं कार्त्स्न्येन सत्त्वतः कर्मत्यागलक्षणां परिसमाप्तिसिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुख्यसन्न्यासापेक्षया तिश्रेष्ठां न द्वेष्ट्यकुशलं कर्मेति श्लो
के व्याख्यातं अधिगच्छति प्राप्नोति ५० स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तीमेतत् श्रुतिज्ञानमुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो विपरिव्राट् खेशीकाः
संज्ञा वैराग्यवान् सर्वं ब्रह्म प्राप्नोति तथा यथावत्कुर्वती जानीते सिद्धिमिति सिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्वचनात् समासेन कौन्तेय यथावत्प्राप्यं ब्र
ह्म विधेयापेक्षं ज्ञीतं ज्ञानस्य परा निष्ठा यत्र पेक्षयाः मतशेषं श्रांतरातरं नास्तीत्यर्थः ५०

श्री०
१०६

तमेवब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाहत्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्यावेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थया अहंब्रह्मास्मीतिपरोक्षनिश्चयरूपयाविशुद्धयासर्वभ्रमेतउभे
त्यादिभावनयाविशोधितयायुक्तोधैर्येणयोगनिष्ठाहितिनिमित्तंवैराग्यस्यतांहसेन आत्मानंदेहेंद्रियसंघातंनियम्य दृढासनोभूत्वेत्यर्थः चकारात्प्रा
णांचनियम्यशब्दादीनविषयानत्यक्त्वाततःइंद्रियाणिप्रत्याहृत्येत्यर्थः प्रत्याहृत्यकरणेपिअंतर्मनस्येवविषयान्स्मरतितन्निरासार्थमाहरागद्वे
षौव्युदस्यचेतिसंकल्पंत्यक्त्वेत्यर्थःसहिविषयपरीतस्यतत्रागंजनयतीतिप्रसिद्धंतथाचाहपादाचार्यस्तत्रद्वेषनिमित्तहृष्टयोर्विषयाःसंकल्प

बुध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ५१ विविक्तसेवीलघ्वासीयतवाक्का
यमानसः ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ५२ ३३

त्वात्इतिद्वेषोरागादिः चकारात्अयमहमस्मीत्येवमपिभावंव्युदस्येतिज्ञेयंततोब्रह्मभूयायब्रह्मभावायतंप्राप्तुंकल्पतेयोग्योभवतीतितृतीयेन
संबंधः ५१ केनसाधनजातेनएवंभूतोभवतीत्यतआह विविक्तेतिपंचभिःशब्दाहारोरागोऽसंनित्यमितिसर्वत्रसंबध्नातीयोनित्यंविविक्तसेवी
एकांतशीलीलघ्वाशीमिताशनशीलस्तथानित्यंवैराग्यंरागाभावंसमुपाश्रितस्तथानित्यंध्यानयोगपरोयोभवतियतवाक्कायमनसोभवति
यतःकायःआसनदार्ढ्येनयद्वाग्विषयेभ्यइंद्रियाणांप्रत्याहरणेनयतमानसःसर्वसंकल्पत्यागेनअत्रचतुर्भिःसाधनैर्यतवाक्कायमनसोभूत्वा
ब्रह्मभूयायकल्पतइत्युत्तरेणान्वयः ५२

एवंयतवाक्कायमानसस्ययोगिनोयोगजाः सिद्धयश्चतिष्ठंतिताश्चश्रुत्यादर्शिताः पृथ्व्यप्तेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्तेनतस्यरोगोनजरानमृत्युः प्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितितथायंलोकमनसासंविभातिशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामान्तंतंलोकंजयतेतांश्चकामान्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइतिचसंभावितिसंकल्पतिलोकंलोचनीयमतीतानागतमर्थंजानातिकामतःकाम्यमानविषयानेवंचेतउपलभतेइतिश्रुतिपरानामर्थःतथानाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितःनिरुद्धचित्तवृत्तिरपिस्वशांतमनसोयोगैश्वर्यसक्तचित्तएनमात्मानंनतप्राप्नुयादितिश्रुतःर्थःतदिदमाह अहंकारमितियद्यपियोगीयतमानसोऽस्मितामात्रप्रत्ययोभवतितदानीमेवास्मितास्थितिर्विषयाभिमुखोहंकारइत्युच्यतेवि

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहं विमुच्यनिर्ममः शांतोब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ३३३

षयविमुखात्वस्मितेतितत्तमहंकारंनिगृह्णीयात्ततरनिग्रहेयोगीवलंतंमसंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनःपश्यन्नहंपूर्वकरोतिनमत्तुल्योऽस्तीतिमन्यतेततउद्दर्पोधर्ममतिक्रामतीत्याप्तवचनात्दिव्यान्कामान्निगच्छतितत्रकेनचिन्निमित्तेनकामप्रतिबंधेसतिक्रोधवान्भवतिततःपरोत्कर्षनाययत्नंसंशिष्यादिपरिग्रहंसंपादयतिततोनश्यतीतितस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेवविमुच्यइतरान्सर्वान्विमुंचतिअहंकारविमोहेपिनिर्ममत्वेनतत्रदर्शितेषुविषयेषुममनाशत्वमसहंकारःशिथिलीभूतोविषयेवमुख्यंप्राप्यसुकारणःस्मितायाविलोयतेततःशांतोस्मितायाअपिप्रलयेनिरोधनाग्निवहुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ३३३

मर   श्री

अस्यैवंशांतस्यकेवलस्ययोगिनोव्युत्थानावस्थमाह ब्रह्मभूतइति योहिसुषुप्तौइवैवासंपन्नोयोगीचव्युत्थितःसन्सेव्यतांदेहः तमोयत्तद्रवतेद्रालुव
तिष्ठति ब्रह्मभूतस्तुप्रसंनात्माप्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनेवसमाधिसुखेनतृप्तः नरेकंपश्यतोनशोचतिनष्टं नाप्राप्तंकांक्षतिशरीर
सर्वेषुचतुर्विधेषुसमः ब्रह्मैवेदंसर्वमितिबुद्ध्यावैषम्यवर्जितः सत्परांमद्भक्तिं हेतदृष्टिविवर्जितांभावनांलभतेपातंजलयोगिनस्तुनपरांदृष्टिंलभंते
भेददर्शित्वात् अयंचभक्तः श्रीभागवतेदर्शितः सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमइतिसोयंचतुर्थोभक्तोज्ञा
नीत्वात्मैवमेमतइतिभगवता [illegible] दर्शितः ५४ अस्याश्चैतात्मज्ञानलक्षणायाभक्तेः फलमाहभक्त्येतिमांउक्तविधयामद्भक्त्याज्ञानीत्वभितः

ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति समः सर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरां ५४ भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मि
तत्वतः ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं ५५

साकल्येनजानातिसाकल्यमेवाहयावानितिअणुपरिमाणोवादेहसंमितोवातार्किकाणामिवाकाशवत्सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगिलक्षणवि
भुत्वाश्रयोवासप्रपंचाद्वैतवादिनामिवस्वगतस्वगतभेदवांश्चाः स्वैकैकासोवेतिसापारंतस्तत्वतोमांतत्पदार्थंजानातितथायश्चास्मीतिकिं
देहेंद्रियप्राणमनसामन्यतमः किंयत्कालंस्थायीवाक्षणिकविज्ञानरूपोवाशून्यंवाकर्त्ताभोक्तावाजडरूपोवाचिद्रूपोभोक्तावाकर्त्तृ
त्वभोक्तृत्ववर्जितआनंदघनोवेत्येवंमामजरममरममयमशोकंजानातितथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंते
चास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइतिआत्मदर्शनेसतिसर्वसंशयोच्छेदंदर्शयतिएवंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतइत्युक्तेः सर्वक्षे

चैवेवंमां विभुं सच्चिदानंदघनं ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं यथात्मानं ज्ञात्वा सोत्कृष्टतमो ब्राह्मो ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती
तिश्रुतेः पश्चात्तत्र इत्थं कारणाद्ब्रह्मभावापत्तिः सर्वात्मकत्वापत्तिश्च ममुक्तापयेवेदेहाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्येते न मेवरूपं ब्रह्मतमेमपश्यद्धिति
श्रुतिभ्यो मुक्तानां सर्वात्मभावगमात् तत्तमेकमस्मच्छास्या प्रक्रियया तु स्मो हष्टव्य इति श्रुतिभाष्यं च अनंतरं कारणाभावात् यं तु पद मेव तत्तु ब्रह्मतम
साभिधेयं तद्वितिवा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतेः शुद्धं ब्रह्म विशतीति दर्पणापाये प्रतिबिंबो [illegible] बिंबमिव प्रविशति कार्योपाधौ नोज्ञा
नानाकारणोपाधीभ्यां प्राप्तिसिद्धौ वैनिष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावदितं प्रागेव पदार्थं ज्ञात्वा तद्विशत इमेनाव नैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्यसिद्धेत
दनंतरमितिपदेन तदुक्तेन बुद्धिस्थं देहं पारम्पर्य स्यात् तानंतरमिति व्याख्येयं यतो ज्ञाते पि तत्त्वज्ञाने यावद्देहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबंधाद्विदेह
कैवल्यं न प्राप्यति अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् विमुच्यते भयबंधात् विश्वमायानिवृत्तिरित्यादि मुक्तस्यामुक्ति निवृत्तमायाश्च
मायायाः पुनर्निवृत्तिर्वरजीवन्मुक्तिशास्त्रं च बाधितं स्यात् यथा तार्किकाणां नष्टे पि समवायिकारणोपरारिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते एवमस्माक
मपि अनादिकाया देहाद्युपादानभूताया अविद्या विनाशे पि किंचित्कालं देहाभिधानेपुसते इद्दशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवतोक्तं उपदेक्ष्यं
ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्थितप्रज्ञलक्षणं संजिरपित तल्लक्षणाभिधित्सयैव प्रवृत्तेरिति दिक्

५५ ५५ ५२ ५५

ननु स्वधर्मैः पीकात्स्कलमग्रे प्रोक्तं पदूर्यैतेवं हास्यमवेपाध्यानः पदूर्येन इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन नष्टायस्थितेनैव सम्यपि नाशश्च वणो ज्ञानेनोत्तरकालीनानां
कर्मणां नाशाभावात् ज्ञानोत्तरमपि स्वधर्माणोस्वाभाविकानां कर्मणां वर्जनस्यासंभवात् बन्धः स्यात् ज्ञानिनोऽपि बंधः स्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मद्व्यपा
श्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः परमात्मा व्यपाश्रयः आश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निषिद्धानि वा सदा कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादा
त्सर्वज्ञत्वाच्छाश्वतं नित्यं परमम् मोक्षरूपं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बध्यते तस्य पत्राव्ययमुपपद्यते तिस्मृ सुहृदः सा
धुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति न ह वा एवंवित् इ किंच नाजन्ध्याधं सते विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन इत्यादि शास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्मालेपश्र

६४

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्य
स्य मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७

वणात् ५६ एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण समाधानान्तं कृत्स्नं ब्रह्मविद्या निरूपिता अस्याः प्राप्तये पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेतसेति
चेतसा विवेकबुध्या सर्वाणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तरीत्या समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यो
यस्य सः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं सिध्यसिध्योः समत्वलक्षणं च कर्मणां मोक्षहेतुत्वसंपादकं अपाश्रित्य मच्चित्तः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७ ॥

एतस्यभक्तियोगस्यकरणेगुणमकरणेदोषंचाहमच्चित्तइतिदुर्गाणिआध्यात्मिकादीनिलोकादीनिसंकटानिअहंकारात्तुसर्वज्ञोहमित्यभिमानात्नश्रो
ष्यसिमद्वाक्यंतर्हिविनंक्ष्यसिपुरुषार्थभ्रष्टोभविष्यसि ५८ स्वतंत्रोहंत्वदुक्तंनकरिष्यामीत्याशंक्याहयदितियत्तुयदिअहंकारंगर्वंमाश्रित्यनयोत्स्ये

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि अथचेत्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइति
मन्यसे मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्क
रिष्यस्यवशोपितत् ६०

युद्धंनकरिष्येइतिमन्यसेएषतेतवव्यवसायोमिथ्यायतःप्रकृतिःक्षत्रियस्वभावःत्वांनियोक्ष्यतिप्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीति
चोक्तं ५९ प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यतीत्येतदेवव्याचष्टेस्वभावजेनेतिपूर्वोक्तेनस्वभावजेनशौर्यादिनाअवशोपिपरवशःसन्तत्करिष्यसि ६०

क्वासौ परमेश्वरोयं स्वहमस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वरः ईशानशीलोऽन्तर्यामी पृथिव्यादीनां सर्वभूतानां हृद्देशे बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठतिकीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधोमार्गेषु संसारयन् काष्ठपुत्रिकादि वत्सूत्रधारः यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं त्र्यक्षशरीरं स्वाधनं शरीरं गुणात्मकं तिगतं यन्त्रारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन्निति सम्बन्धः हे अर्जुन शङ्कितशुद्धान्तःकरणो भ्वसीति भावः अत्राहंकारपूर्वकं यः कर्म करोति स ईश्वरपरवशोऽहं करोमीति बुध्या करोति तयोरनन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थो मन्त्रो भाष्ये उदाहृतो अहस्वष्टस्सममहार्जुन चविवेत्तेतरजसीवेद्याभिरितिभारद्वाजार्थं अहस्वष्टृ अर्जुनं वेमाग्निमारुतस्य प्रतिपादितब्राह्मणेन आग्निमारुतशस्त्रे विनियुक्तः प्रथमे यस्मिन् दिवसे सोमः स्तूयते पागार्यति देवजन्म साफल्ये दिन मुख्यं अहः शब्देनाभिधीयते अन्यत्तु दिनमहिनमेव विष्फलत्वात् तथा च सम्पत्तिः रशभिर्जन्मभिर्वेदाध्यधीतं शतजन्मभिः सहस्रैर्जन्मभिः सोमं प्राप्त

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१ ॥ ५ ॥

एवं यातुमर्तीति सोमयागस्य होतृत्वं प्रदर्शयति तत्र्यमस्य शब्दः कालवचनोऽपि सोम्ये कर्मणि वर्तते यथा दर्शपूर्णमासशब्दो तदेवं सति अहः यागः कृष्णं अविद्यावृतं स्वप्रकाशमिव भवति तथा हार्जुनेत्वष्टा तदेव विद्युत्प्रकृतं प्रकाशरूपमिव भवति तेन तेऽभेविद्धः हविर्हुतत्वे अहनीराजसीप्रवृत्तिरूपत्वात् राजोगुणकार्ये अपि वेद्याभिक मार्गाव द्वौ पासनाःस्पावा अहंकारो मीमभिमानरूपा वा विद्याविज्ञानानि ताभिः निवर्तन्ते वेष्टुरीत्येन वर्तन्ते सोऽपासनं कर्म स्वैतं परमात्मतत्त्वप्रकाशकं वेवर्षावछेदहेतुः मूढकृतं कर्म कृत्स्नं स्वरूपावारकं बन्धहेतुरित्यर्थः तदेवं भगवान् पार्थ अर्जुनेति सम्बोधयन् एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वद्योतनेनशुक्लधर्माधिकारं दर्शयति ६१

तमेवेश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं आश्रयं गच्छ अथ तत्प्रसादात्तदनुग्रहात्परां शांतिमुपरतिं समाधिमितियावत् तथा च सूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि
धानादिति स्थानं च परं विष्णोः परं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति एवं प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आख्या
तं गुह्यतरं मंत्रतंत्रसाधनादिरूपात गुह्यात गुह्यतरं अतिशयितं रहस्यं एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं विमृश्य पर्यालोच्य यथेछसि तथा कुरु ६३ एवं यथेष्टकरणम

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया
विमृश्यैतदशेषेण यथेछसि तथा कुरु ६३ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४

म्यनुज्ञावापि अतिवात्सल्यात श्लोकद्वयेनैव कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपसंहरन्न तद्ग्रहणे कारुण्यमस्य संपादयितुं आह सर्वेति सर्वेभ्यः गुह्येभ्यः अतिशयितं त
मं भूयः पुनः अस्मरकृदुक्तमपि मे मम वचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् न लोभान्नापि भयात्त्वां वक्ष्यामि किं तर्हि मे मम इष्टोसि परमाप्तोसि इति हेतोः
दृढं अतिशयितं ततेन तव हितं यत्तस्तत्तो वक्ष्यामि तव इष्टत्वात् विधेया ... हितत्वात्तद्वचनं अस्मेनावश्यं कर्त्तव्यमिति भावः ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

तदेवगुह्यतमंहितमाह मन्मनाइति अहंभगवान्वासुदेवएकघनःपरिपूर्णः तदाकारंमनोयस्यसमन्मनाःभवएतेनब्रह्मात्माभेदापिमाज्ञानंकरणीयइतिउ
क्तापदार्थउक्तः कथमेवंविधाज्ञाननिष्ठात्वम्प्रसेतस्माहमद्भक्तोभवएतेनभगवदुपासनात्मकोमध्यमपदार्थउक्तः कथमस्यप्राप्यस्यभक्तिरूपत्वमितितस्मा
हमद्याजीभगवदर्थंयज्ञशीलोभवएतेनकर्मविधानआद्यपदार्थोविहितः ननुयस्यभगवद्याजित्वंनसंभवति [blank] द्रव्याद्यभावात्तस्यभगवद्भक्ति
दौर्लभ्यात्कस्तत्राचेत्तोहृत्तिर्दुर्लभत्वेमाशंक्याह मांनमस्कुरु प्राकृतमकेवलप्रतिमादेभावेतमसंपवादमसमर्पतेननमस्कारादिनामम्पुगुंवत्स्येत्यर्थः

६२ (?)
९४ (?)

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजी [blank] मांनमस्कुरु मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ६५

कु१ (?)

तथाचाश्वलायनोनमस्कारस्यैवयज्ञत्वमुक्तवान् इतियोनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीति चएवमुक्तस्यसोपानत्रयात्म [blank] स्यफलमाह
मामितिमामेवतमहार्थंसर्वजगत्कारणंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिमन्तंसैकरसंत्वंएष्यसिप्राप्स्यसिबिंबवत्प्रतिबिंबंघटाकाशइवमहाकाशंअस्मिन्नर्थेशपथंकरो
तिसत्यंतवपुरः समंसंबोधनार्थंभूतंप्रतिजाने प्रतिज्ञांकरोमिमामेवैष्यसीति प्रियोसिमेयतस्त्वंममप्रियोसि अतः प्रतारणांनेहंत्वयि [blank] सत्यमेवा
हंब्रवीमीत्यर्थः ६५

एवं मन्मनयजनभजनमप्यैक्यमेणासां ख्यानिष्ठोक्तायां पूर्वध्यानेनात्मनिपश्यन्तीमनेनश्लोकेनदर्शितः इदानींश्रेमत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासतेतेपि चातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाइतिकेवलोपास्तिनिष्ठायांमाख्याउक्तानामाहसर्वधर्मानितिसर्वेषांवर्णानामाश्रमाणांदेहेंद्रियबुद्धीनांचधर्मान्अग्निहोत्रादीन्सुखदुःखादींश्चमत्वामामेकंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिंसोपाधिंनिरुपाधिंवाअखंडैकरसानंदघनंपरमात्मानंशरणंमृगणांतिहिनस्तविघारीवल्केशानितिशरणमाश्रयः प्रपद्यतांगच्छप्राप्नुहिमदेकशरणोभवेत्यर्थः अत्रश्रीभगवत्पादैस्तुजलमात्रेपीत्वेति वत्सहेतुत्वंउक्तोपसमयार्थः सर्वध

सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज अहंत्वांसर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ६६ ॥

र्मपरित्यागेनमांशरणंव्रजेत्यर्थःयथोक्तंअनात्मादर्शनेनैवपरात्मानमुपास्महेस्तस्मभगवच्छरणीकरणस्यफलमाहअहंत्वेतिअहंसर्वात्मासूर्याघंतर्यामीनारायणःसकलपापविनिर्मुक्तःसम्यग्ज्ञानतःमनत्वात्वांसर्वपापेभ्यः संचितक्रियमाणेभ्योगोत्रवधादिभ्यःमोक्षयिष्यामिमाशुचःशोकंमाकार्षीः तथाहितत्वज्ञानफलंपापापवर्जःशोकनाशंवसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंश्रुतिर्मांतर्वर्तिनिनारायणांवरुत्सछांदोग्येश्रूयंतेसएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यः पाप्मभ्योयएवंवेदेततरतिशोकमात्मवित्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिउदितःउर्ध्वंइतोगतःपापान्मुक्तस्पगतोनिष्पाप इतिश्रुतिपदस्यार्थःवर्णाश्रमधर्मस्तस्मात्सर्वकर्मबन्धाख्यायोक्तेनयोगेनदेहादीनांधर्मांश्चसमस्तानिर्विकल्पमात्मानमाहात्कुर्वतोनकर्मलेपइत्यर्थः ६६

एवंश्लोकद्वयेनज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिसांख्ययोगौद्वितीयाध्यायेदर्शितौउपसंहृत्यविद्यासंप्रदायविधिमाहइ
दमितिअर्थेनतपस्कायतपश्चालोचनंतद्रहितायअयत्नशीलायेत्यर्थः अभक्तायश्रद्धाहीनायअशुश्रूषवेगुरुसेवामकुर्वतेमांपरमात्मानंयो
भ्यसूयतिमदीयगुणानसहिष्णुर्ममापिदोषारोपपरोभवतितस्मैनवाच्यमेकंसंबद्धत्वादेतेषांविशेषणानामन्यतमाभावेपिकदाचनमहत्स्वपिसंकटे
इदंमयाचनोपदेष्टव्यंविद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमांसेवधिष्टेहमस्मिअसूयकायानृजवेयताय नमाब्रूयावीर्यवतीतथास्यामस
देवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ [illegible] तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशन्तेमहात्मनइतिश्रवणात्असूयारहितायआर्जवोपेतायाभ्यासशीला
यगुरुपरमेश्वराराधनपरायचाहस्यैतद्देयंनान्यस्मैइत्यर्थः ६७एवंसंप्रदायविधिमुक्त्वासंप्रदायकर्तुःफलमाहयइदमितिइदंपरमंगुह्यंयोभक्तिही

इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति ६७ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्व
भिधास्यति भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयं ६८

नोमानप्रज्ञार्थीमितमद्भक्तेष्वपिधास्यतिसोपितत्प्रवर्तनात्मयिपरमेश्वरेविहितांपरांभक्तिंअद्वैतलक्षणांउपासनांकृत्वातत्रादरंप्रा
प्यतामनुष्ठायचमामेवैष्यतिमुक्तिंप्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयं संशयोत्रनास्तिस्मर्यतेहिअज्ञामिलादीनांभक्तिगंधहीनानामपिपुत्रसंकेति
तेननारायणेति नाम्नालेशवशादुच्चरितात्तावन्मात्रतुष्टेनभगवतामुक्तिर्दत्ताकिमुवक्तव्यंयोवाचायतावच्छास्त्ररहस्यंप्रतिपादयतितस्य
भक्तिलाभादिक्रमेणाकृत्स्नक्रमत्वंभविष्यतीति ६८

ननु श्रद्धया कृतं सर्वं अर्थमिति त्वयैवोक्तं कथममक्तस्यापि गीताच्छास्त्राभिधानतो भक्त्यादिलाभः संभवेदित्याशंक्याह न चेति तस्मात् गीताशास्त्र
प्रवक्तुः अन्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमः न च कश्चिदस्ति इयमेव मम महती वाचिकी भक्तिस्तां कृत्वा सोपानारोहक्रमेण मम प्रियतरो भवि
ता भविष्यति अनिच्छया पि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक इति न च भुवि एतस्मादन्यः परमार्थसाधनमस्तीति भावः अन्यद्गतार्थं स्पष्टं ६९ अध्यापकस्य

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवाद
मावयोः ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः सोपि मुक्तः शुभान्
लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१

फलमुक्त्वाध्येतुः फलमाह अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः पूजितः स हि धर्ममेघनामा शुक्लपुण्यप्रकृष्टिकारक इति
स्पष्टार्थः स्वाध्यायनं पीत्सर्थः इति पे मम मनवेश्वरस्य मतिः तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मन्तव्यं किं तु भूतार्थवादरूपमिति भावः ७०
प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह श्रद्धावानिति श्रद्धायुक्तोपि अन्यः श्रवणं कुर्यादपि किमुत तु मन्त्रार्थश्रवणार्थग्रहणं यः कु
र्यात्तस्योक्तं फलं प्राप्नुयादिति स्पष्टार्थः श्लोकः तथाचोक्तं श्रीभगवतेनाभ्रे एवकथा श्रवणं पुरुषं तीर्थानपुनाति हि वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄन्
गङ्गा सलिलं यथेति ७१

सर्वांतर्यामीसर्वज्ञोपिभगवान्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंज्ञातंनवेतिपृच्छतिअस्मथापुनःस्वयमेवमयुपदेष्टंकृतवतात्कमुणानिराघइवमा
याधंशतत्कृत्वोप्युपदेशेनकृतार्थःकृतेव्यप्रमाशयेनाहकच्चिदितिकच्चिदितिकामप्रश्नेइहेपार्थएतन्मयाप्रोक्तंत्वयाएकाग्रेणचेतसाश्रोतंअज्ञानंशब्दतोर्थ
तश्चवेदुरुत्थमितिममकामोस्तितत्वंपृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुतमितिश्रुतवतोपितत्अज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययःअनात्मन्यात्मधीरूपःस्वध
र्मयुद्धेवाधर्मधीरूपइतिसद्विविधोपिनष्टःकच्चित्मुष्ठुमममाफलमिच्छन्नामहेपृच्छामीत्यर्थः ७२ एवंपृष्टःस्वस्यकृतकृत्यतांज्ञापयन्नर्जुनउवाच

कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ७२ अर्जुनउवाच
नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ७३

ष्टोमोहइतिमोहःपूर्वोक्तोद्विविधोपिनष्टःस्मृतिरेयमहमस्मिपरंब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाआत्मतत्वविषयालब्धायस्मात्लाभेनसर्वेहृदयग्रं
थीनांयावानस्वात्मितत्वतद्यस्त्वात्मावहदतानांविप्लुतैकप्रमुप्रभवानांविमोहोभवतितयाचमूपतेस्मृतिलंभसर्वग्रंथीनांविप्रयोगइति
त्वत्प्रसादान्मयाच्युतस्मृतिर्लब्धेतिसंबंधःस्थितोस्मिगतसंदेहोनष्टसंदेहइत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपोमोहोनष्टइतिदर्शितंकरिष्येवच
नंतवेत्यनेनस्वधर्मयुद्धेवाधर्मधीरूपोपिमोहोनष्टइतिदर्शितं ७३ ७३

भी०

१८२

समासः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्त्तयन् संजय उवाच इतीति इत्यद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमांचोद्गमजनकं ७४ कथमयं त्वया श्रुतो ऽपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं केवलमामलकवद्विजानामि अतो व्यासप्रसादात् एतद्गुह्यं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् योगं च परमं योगमीश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितेन विश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयं कथयत इमं मुक्तेः अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेः स्वनिश्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इमा यातितरर्थ्य

संजय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं ७५ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६

म ५

साक्षात्कथयत इति स्पष्टीकरणं ब्राह्मणानां परमेविद्वानो महत्त्वं प्रतिमा साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमिमम्र्थः तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वस्य द्योतते अत एव योगनिष्ठो ऽभेदेनान्वयेन गुह्यं पदापापरं योगमिति पदं अमूर्त लिंगयोरपि सामानाधिकरण्यं शक्यं च यन्ति किं च सतापि गुह्यत्वं हृष्टत्वमि त्यादाविव पूर्वं विहृतलिंगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्र भिन्नलिंगविशेष्यज्ञानेऽपि पूर्वसंस्कारेण निवर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं वल्लिंगयोरिव वक्तृकामिति ज्ञेयं ७५ केशवार्जुनसंवादश्रवणं विश्वरूपस्य योगदर्शनं च वाह्लादकमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे धृतराष्ट्र पुण्यं पुण्यकं पापहं च मर्यात संस्मृत्य संस्मृत्येति संभ्रमे द्विरुक्तिः शेषं स्पष्टार्थं ७६

श्री०

१८२

नचेतिहृदयेविश्वरूपंएतद्दर्शनंहियज्ञाणमीक्षामितिदेशतोविप्रकृष्टंचक्रांतिनेत्वरमाणाविशंतीतिकालतोव्यवहितंभोग्यादिद्वयंचकरतलाम
लकवद्दृष्टवान्नृतच्चजगतोमिथ्यात्वमुक्तेस्तान्नसंभवतीतिप्रतिपादितंवेदांतकृतकेऽप्यतीतानागतंवस्तुवीक्ष्यतेकरबिल्ववत्तयोगिसंकल्पमात्रे
न्यमितिशाण्डिल्योपदिष्टमिदं मायामर्वदासर्वमसर्वविस्थमिदंजगत्स्वलीनितत्रुपाधिच्छिन्नावीस्यात्सर्वमोहते १ आरंभपरिणामाभ्यांस्व

ति२

तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः विस्मयोमेमहाराजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ७७ यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपा
र्थोधनुर्धरः तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ७८ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादेसमासादितनिर्णययोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ४०

नहस्तेरणायत्रसतस्त्वतीतानागतंवस्तुयोगितद्दीक्षितांकथं ३ संकल्पमात्रभातंवस्तुतानाहियदृश्यतेनष्टस्त्रीदर्शनाभंतस्माद्योगिज्ञान
मपृथा ४ योगिसंकल्पमात्रेणतस्यामस्तिर्यद्दीष्यतेईशसंकल्पमात्रेणासर्वोस्मिन्नित्यदृश्यतांआरंभपरिणामेवादेशकालाद्यतिक्र
मःनैवदृष्टःक्वचिल्लोकेस्वप्नमायादिषुस्फुटः ६ युगपद्दृश्यतेकुंभोनानादेशस्थयोगिभिः जलसूर्यइवास्माभिर्न्नेनासौकल्पितःस्फुटः ७ यो
गिभिर्गृह्यमाणत्वाद्दृश्यःसर्वत्रसर्वदामन्नवास्तीतिचेत्कार्यंकृत्यमीदृग्विधंभवेत् ८ प्रारब्धंहीष्यतेकार्ययुगपद्भिन्नदेशतात्वेत्कल्प

सर्व २

नांविनाभ्येष्टाद्दृष्टांतमक्तचनाक्षियः ॥७५॥ यस्मात्त्वं शुभिहारस्य मितिवन्नापिगम्यमतस्तत्तः परिणामं वानगात्किं त्विदं जालमत ॥ ७६ ॥ ममसंचदंद्र
जालामांविदंष्यपात्रद्रष्टा अनाधिष्ठानादते शुद्धं नास्मि वते द्दृश्यादिति ॥ ७७ ॥ स्पष्टार्थमूलश्लोकः ॥ ७७ ॥ यस्मादनंतैश्वर्यो भगवान् तदनुगृहीतो
र्जुनो युधिष्ठिरपक्षे स्थितश्च तत्त्वयाज्ञया शानकार्यमाह यत्रेति यत्र पक्षेध्रुवेति सर्वत्रमेव ध्यते श्रीर्विहसना हि शोभा विजयः प्रसिद्धः भूतिर्वै
भूर्यस्व नियतत्वनीतिर्नयस्य इत्यरुत्तमर्थतत्वतस्मिन् पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः अतः पांडवैः महासंधिरेव कर्तव्य इति भावः ॥ ७८ ॥ इति श्रीमत
स्वाम्यशमाशातमर्यादधुरंधरवेशावतंसश्रीगोविंदसूनोः ॥ श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रका
शे अष्टादशोध्यायः ॥ श्रीकृष्णजयकृष्णजयजयकृष्णः ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥ राम

मा० २

गीताःसुगीताःकर्त्तव्याऽस्मादयःसार्धाःपंचश्लोकाःगौडैर्नपठ्यंते ५ एवंगीतांतेमन्त्रमनामवे माहिम्नानि श्रामानानामात्मनिष्टायां वैष्णवमुपमेवे नीत्यप्रवानिसुन्नतस्य कलभूतादर्शितास्मकामानांत्वर्थाधीनाकामसिद्धिः अर्थश्च सतामपिपांडवानामिवगुरुवधान्तताद्या अयेपौवसि मध्येसोपिव लवदनुग्रहाद्भीष्मपांन्कोरवाणामिवमाध्यमानोनिरन्वयोछेदायमवेतीति दर्शयिष्यन्युद्धप्रधानंग्रंथमौपमपर्वतनमारभते यस्यानर्थहेतु

गी० २

वैशंपायनउवाच गीताःसुगीताःकर्त्तव्याःकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः याःस्वयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता १ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहरिः सर्वतीर्थमयीगंगासर्ववेदमयोमनुः २ गीतागंगाचगायत्रीगोविंदेचहृदिस्थिते चतुर्गकारसंयुक्तेपुनर्जन्मनविद्यते ३ षट्शतानिसविंशानिश्लोकानांप्राहकेशवः अर्जुनःसप्तपंचाशत्सप्तषष्टिस्तुसंजयः ४ धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते भारतामृतसर्वस्वगीतायामथितस्यच सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेहुतं ५ संजयउवाच ततोधनंजयंदृष्ट्वावाणगांडीवधारिणं पुनरेवमहानादमसृजंतमहारथाः १ पांडवाःसृंजयाश्चैवयेचैषामनुयायिनः दध्मुश्चमुदिताःशूरावीराःसागरसंभवान् २ ततोभेर्यश्चपेशश्चक्रकचागोविषाणिकाःसहसैवाभ्यहन्यंतततःशब्दो

त्वोविवर्णोनुततोधनंजयंदृष्ट्वेतिततः अर्जुनस्यकरिष्यवचनंतदेवमवाह्यंप्रतिज्ञानंतां धनंजयंयुद्धार्थंसंनद्धंदृष्ट्वेवंमर्थ १ २ भेर्यःदृहमोमुखाः पेशयःकाहलाःक्रकचाःजयमंगलाःगोविषाणिकाःगवादिशृंगाणिमहसायुगपदेवअभ्यहन्यंतअवाद्यंत ३

४ ५ वरायुधंधनुः श्रेष्ठं अवरुह्यावतीर्य ७ येनविजयाख्येनप्रयोजनेनसत्वयंयुधिष्ठिरः संग्रामेदृढबुद्धिः तन्निमित्तं अभिप्रेक्ष्य आलोच्य प्रथमं

अथदेवाःसगंधर्वाःपितरश्चजनेश्वराः सिद्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ४ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुं स
मीयुस्तत्रसहितादृष्टुंतद्वैशसंमहत् ५ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसुसमुद्यते तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ६ विमु
च्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधं अवरुह्यरथात्तूर्णंपद्भ्यामेवकृतांजलिः ७ पितामहमभिप्रेक्ष्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः वाग्यतः
प्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीं ८ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः अवतीर्यरथात्तूर्णंभ्रातृभिःसहितोन्वगात् ९
वासुदेवश्चभगवान्पृष्ठतोनुजगामह पार्थिवाश्चवराजानस्तमनुजग्मुरुत्सुकाः १० अर्जुनउवाच किंतेव्यवसितंराजन्य
दस्मानपहायवै पद्भ्यामेवप्रयातोसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीं ११ भीमसेनउवाच क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः
दंशितेष्वरिसैन्येषुभ्रातृनुत्सृज्यपार्थिव १२ नकुलउवाच एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत भीर्मेदुनोतिहृदयंब्रूहि
गंताभवान्क्वनु १३ सहदेवउवाच अस्मिन्रणसमूहेवैवर्तमानेमहाभये योद्धव्येक्वनुगंतासिशत्रूनभिमुखोनृप १४
संजयउवाच एवमाभाष्यमाणोपिभ्रातृभिःकुरुनंदन नोवाचवाग्यतःकिंचिद्गच्छत्येवयुधिष्ठिरः १५

पितामहंप्रतिप्रययौरिपुवाहिनींप्रविवेशेतिशेषः ८ ११ दंशितेषुसंनद्धेषु १२ १३ १४ १५

वै २

गौतमं सं १७ पुराकल्पे प्राचीनशास्त्रे १८ १९ मिथो मो मं स्पर्धो हीति सुलोपाभावश्चार्षे २० अकं नियतं भीष्मं भीष्मस्मर्ति

ताञ्जवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः अभिप्रायोस्य विज्ञातो मयेति भरतर्षभ १६ एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्य
मेव च अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते महतात्रुभिः १७ अपत्तं हि पुरा कल्पे गुरुवृद्धाननभिवाद्य वान् अनुमान्य यथा शास्त्रं यस्तु
युध्येन्महत्तरैः १८ ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति १९ हाहाकारो महाना
सीत् निःशब्दास्त्वपरे भवन् दृष्ट्वा युधिष्ठिरं वीरं धार्तराष्ट्राणि सैनिकाः २० मिथं संकथयांचक्रुरेषो हि कुलपांसनः अकं
भीतवत्राभ्येति राजासौ भीष्ममंतिकं २१ युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः धनंजये कथं नाथे पांडुपुत्रे वृको
दरे २२ नकुले सहदेवेन भीतोभ्येति च पांडवः नतु नं क्षत्रियकुले जातोऽयं प्रथितो भुवि यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्व
स्य संयुगे २३ ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसंति स्म कौरवान् हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् २४ व्यनिंदंत
तथा सर्वे योधास्तत्र विशांपते युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन तु २५ ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरं निः
शब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशांपते २६ किंनु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति किं भीमः समरश्लाघी किंनु कृष्णा
र्जुनाविति २७

श्री०

कं समीपं २१ २४ धिः कृत्वा धिक्कृत्य असमासश्चार्षे धिग्गिं स्म करोदिति वा

२५ २६ २८ २७ २७ २७

भी०
१७६

विवक्षितंवक्तुमिच्छंतुवितर्के २८ ३० पराभवायपराकृतोनिरस्तोभावः सन्नायत्रसः तस्मैमरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेतिवियहेपिसमानं

विवक्षितंकिमस्येतिसंशयः सुमहानभूत उभयोःसेनयोराजन्युधिष्ठिरकृतेतदा २७ सोवगाह्यचमूंशत्रोः शरशक्तिस
माकुलां भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णंभ्रातृभिःपरिवारितः २८ तमुवाचततःपादौकराभ्यांपीड्यपांडवः भीष्मंशांतनवंराजायु
द्धायसमुपस्थितं २९ युधिष्ठिरउवाच आमंत्रयेत्वांदुर्धर्षत्वयायोत्स्यामहेसह अनुजानीहिमांतातआशिषश्चप्र
योजय ३० भीष्मउवाच यद्येवंनाभिगच्छेथायुधिमांपृथिवीपते शपेयंत्वांमहाराजपराभावायभारत ३१ प्रीतो
स्मिपुत्रयुध्यस्वजयमाप्नुहिपांडव यत्तेभिलषितंचान्यत्तदवाप्नुहिसंयुगे ३२ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मत्तोभिकांक्ष
सि एवंगतेमहाराजननवास्तिपराजयः ३३ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्य
र्थेनकौरवैः ३४ यतस्त्वांक्लीबवद्वाक्यंब्रवीमिकुरुनंदन भृतोस्म्यर्थेनकौरव्यैर्युद्धादन्यत्किमिच्छसि ३५ युधिष्ठि
रउवाच मंत्रयस्वमहाराजहितार्थीममनित्यशः युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषः सततंवरः ३६ भीष्मउ० राजन्किं

मत्रसाह्यंतेकरोमिकुरुनंदन कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब्रूहियत्तेविवक्षितं ३७

२४ श्लो ४

भी०
१७६

र्थः ३१ ३२ एवंगतेईदृगाचारणावतित्वपिमति ३३ ३४ क्लीबवत्स्वोत्कर्षवाक्यस्ययुद्धादन्यदितिस्वनैववसंकोचनात्कातर
वत्पराजयोपितःयुद्धात्प्रातिभव्यात ३५ ३६ साह्यंसहाय्यं ३७

श्रेयः पश्यामि यदि त्वं तु योत्स्यसि तिममसेनाहिवे स्मयथे ३८ ४० तावत्संप्रति ४१ ४३ आत्मनिः श्रेयसं स्वहितसाधनं ४४ अहंपि सन कथं ज

युधिष्ठिर उवाच कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं एतन्मे मंत्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ३८ भीष्म उवाच न तं पश्या
मि कौंतेय यो मां युध्यंतमाहवे विजयेत पुमान् कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ३९ युधिष्ठिर उवाच तस्मात्पृच्छाम्यहं तु त्वा पि
तामह नमोस्तु ते जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ४० भीष्म उवाच न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां न
तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ४१ ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनंदन शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभि
वाद्य च ४२ प्रागात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ४३ स द्रोणमभिवा
द्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणं उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ४४ आमंत्रये त्वां भगवन्योत्स्ये विगतकल्मषः क
थं जयेयं रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ४५ द्रोण उवाच यदि मां नाधिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः शपेयं त्वां महारा
ज पराभवाय सर्वशः ४६ तद्युधिष्ठिर तुष्टोस्मि पूजितश्च त्वयानघ अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ४७ क
रवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितं एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ४८ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न क
स्यचित इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ४९

येतत्वं विगतकल्मषः सन कथयेति शेषः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ॥

५० ५१ ध्रुवो वशं प्रभावो अभिजानामि अनुजानामि विमोक्ष्यसे शत्रून् जीविताद् इति शेषः ५२ ५५ हंत विषादे ५६ ५७ प्रायगतं मरणाय

हं५

भी०
१५०

अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूयां युद्धादन्यत्किमिच्छसि योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मम ५० युधिष्ठिर उवाच जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मंत्रयस्व च मद्धितं युध्यस्व कौरवस्यार्थे न वा एष वृतो मया ५१ द्रोण उवाच ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मंत्री हरिस्तव अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ५२ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः युध्यस्व गच्छ कौंतेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ५३ युधिष्ठिर उवाच पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितं कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं ५४ द्रोण उवाच न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ५५ युधिष्ठिर उवाच हंत तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ५६ द्रोण उ० न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितं युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणं ५७ ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनं हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ५८ शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियं श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादिति सत्यं ब्रवीमि ते ५९ एतच्छ्रुत्वा महाराज भरद्वाजस्य धीमतः अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ६० ॥ ॥

श्री०
१५७

नियतं अचेतनं योगबलेन सक्तदेहं योधानां मध्ये कश्चिदिति शेषः ५८ जह्यां सजेयं श्रद्धेयवाक्यात् आप्तवचनात् ५९ ६०

६१ ७० ध्यानवस्थान ७१ ७२ श्रीकृष्णायनमः श्रीरामायनमः श्रीगंगायैनमः

सोभिवाद्यकृपंराजन्कृत्वाचाभिप्रदक्षिणं उवाचदुर्धर्षतमंवाक्यंवाक्यविशारदः ६१ अनुमानयेत्वांयोत्स्येगुरोविगतकल्मषः जयेयंचरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ६२ कृपउवाच यदिमांनाभिगछेथायुद्धायकृतनिश्चयः शपेयंत्वामहाराजपराभवायसर्वशः ६३ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः ६४ तेषामर्थेमहाराजयोद्धव्यमितिमेमतिः ब्रवीम्यतःक्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिछसि ६५ युधिष्ठिरउवाच हंतपृछामितेतस्मादाचार्यशृणुमेवचः इत्युक्त्वाव्यथितोराजानोवाचगतचेतनः ६६ संजयउवाच तंगौतमःप्रत्युवाचविज्ञायास्यविवक्षितं अवध्योहंमहाराजयुध्यस्वजयमाप्नुहि ६७ प्रीतस्तेभिगमेनाहंजयंतवनराधिप आशासिष्येसदोत्थायसत्यमेतद्ब्रवीमिते ६८ एतछ्रुत्वामहाराजगौतमस्यवचस्तदा अनुमान्यकृपंराजाप्रययौयेनमद्रराट् ६९ सशल्यमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं उवाचराजादुर्धर्षमात्मनःश्रेयसंवचः ७० अनुमानयेत्वांदुर्धर्षयोत्स्येविगतकल्मषः जयेयंचपरान्राजन्ननुज्ञातस्त्वयारिपून् ७१ शल्यउवाच यदिमांनाभिगछेथायुद्धायकृतनिश्चयः शपेयंत्वांमहाराजपराभावायवैरणे ७२

७३ ७९ प्रतिजानेऽङ्गीकारोमि ८० ८४ श्रीकृष्णायनमः

तुष्टोस्मि पूजितस्त्वामि यत्कांक्षसि तदस्तु ते अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ७३ ब्रूहि चैव वचो वीर केनार्थः किं ददा
मि ते एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७४ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थे
न कौरवैः ७५ करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितं ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७६ युधिष्ठिरउवाच मं
त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमं कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहं ७७ शल्यउवाच किमत्र ब्रूहि साह्यं ते करोमि नृपसत्त
म कामं योत्स्ये परस्यार्थे बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ७८ युधिष्ठिरउवाच स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः सूतपुत्रस्य सं
ग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ७९ शल्यउवाच संपत्स्यत्येष ते कामः कुंतीपुत्र युधिष्ठिर यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं
तव ८० संजयउवाच अनुमान्याथ कौंतेयो मातुलं मद्रकेश्वरं निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ८१ वा
सुदेवस्तु राधेयमाहवेभिजगाम ह तत एनमुवाचेदं पांडवार्थे गदाग्रजः ८२ श्रुतं मे भीष्मकर्णस्य द्वेषात्किल न योत्स्य
सि अस्मान्वा यपराधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ८३ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगं धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि
चेत्समं ८४

श्रीकृष्णायनमः

भी० १९८

८५ ८६ इदंवक्ष्यमाणांवचनंयुधिष्ठिरंप्रतिअब्रवीत् ८८ भवतःभवत्संबंधीभिवतइतिपाठेपक्षेनस्तवेतिशेषः ८९ ९० तंतुःसंततिपिंडःपि

नविप्रियंकरिष्यामिधार्त्तराष्ट्रस्यकेशव मत्कृपाणांहिमांविद्धिदुर्योधनहितैषिणां ८५ तच्छ्रुत्वावचनंकृष्णः समवर्त्तत भारत
युधिष्ठिरेणसहितः पाण्डवैःसहसंगतः ८६ अथसैन्यस्यमध्येतुप्राक्रोशत्पांडवाग्रजः योस्मानवृणोतितमहंवरयेसहायकारणा
त् ८७ अथतान्समभिप्रेक्ष्ययुयुत्सुरिदमब्रवीत् प्रीतात्माधर्मराजानंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ८८ अहंयोत्स्यामिभवतः संयु
गेधार्त्तराष्ट्रजान् युष्मदर्थेमहाराजयदिमांवृणुषेनघ ८९ युधिष्ठिरउवाच एह्येहिसर्वेयोत्स्यामस्तवभ्रातॄनपंडितान् युयु
त्सोवासुदेवश्चवयंब्रूमःसर्वशः ९० वृणोमित्वांमहाबाहोयुध्यस्वममकारणात् त्वयितंतुश्चपिंडश्चधृतराष्ट्रस्यदृश्यते
भजस्वास्मान्राजपुत्रभजमानान्महाद्युते नभविष्यतिदुर्बुद्धिर्धार्त्तराष्ट्रोह्यमर्षणः ९१ संजयउवाच ततोयुयुत्सुः
कौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभिः ९२ ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टोमहाभुजः
जग्राहकवचंभूयोदीप्तिमत्कनकोज्ज्वलं ९४ प्रत्यपद्यंततेसर्वेरथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंतते

तृयज्ञः अन्येसर्वेमरिष्यंतीतिभावः ९१ भजस्वेतिअभजमानःसर्वोपिधृतराष्ट्रपुत्रोनभविष्यतिमरिष्यतीत्यर्थः ९२ ९३ ९४
९५